

Mövzu – 1. Azərbaycan ibtidai icma dövründə

Plan:

- *Azərbaycanda ilk insan məskənləri*
- *Qəbilə icmasının yaranması*
- *İstehsal təsərrüfatının yaranması*
- *Azərbaycan tunc dövründə*

Bəşər cəmiyyətinin ilkin inkişaf dövrü ibtidai icma dövrü adlanır. İbtidai icma dövrü 3 mərhələyə ayrılır: daş dövrü, tunc dövrü və dəmir dövrü.

Dünyada ən qədim insan tiplərinin qalıqları ilk dəfə 1931–ci ildə Şərqi Afrikada tapılmışdır. Azərbaycanda ilk insan sürüləri 1,5 milyon il bundan əvvəl meydana gəlmişdir. Daş dövrünün ən qədim mərhələsi paleolit adlanır. Paleolit dövrü 3 mərhələyə bölünür: alt paleolit, orta paleolit və üst paleolit.

Alt paleolit dövrü ilk insan tipinin (bacarıqlı insan) yaranmasından başlayaraq 100 min il bundan əvvələ qədər davam etmişdir. Bu dövrdə ulu icma meydana gəlmişdir. Ulu icma kortəbii şəkildə təbiət hadisələri qarşısında aciz qalmamaq məcburiyyətindən yaranmışdır. Orta paleolit dövrü 100 min il bundan əvvəl başlamış və 40 min il bundan əvvəlki dövrə qədər davam etmişdir. Orta paleolitə həm də “Mustye mədəniyyəti” dövrü də deyilir. Orta paleolitdə yeni insan tipi – neandertal adam formalaşmışdır. Üst paleolit dövrü 40 min il bundan əvvəl başlamış və eramızdan əvvəl XII minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə iqlim mülayimləşmiş, bitki və heyvanat aləmində dəyişikliklər baş vermişdir. Üst paleolit dövründə ağıllı insan tipi – homosapiens formalaşmışdır. Üst paleolitdə yeni ünsiyyət vasitəsi səsli nitq – danışq yaranmışdır. Ulu icmanı qəbilə icması əvəz etmişdir. Qəbilə icmasının əsasını qan qohumu olan insanların birliyi təşkil edirdi. Qəbilədə insanlar anaxaqanlıqı əsasında birləşmişdilər. Burada uşaqların

qayğısına qalmaq, giləmeyvə və yabanı bitkiləri toplamaq, odu qoruyub saxlamaq, yemək hazırlamaq və s. qadınların işi idi.

Mezolit dövrü e.ə. XII minillikdə başlamış və e.ə. VIII minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə insanlar yığıcılıq və ovçuluqla yanaşı balıqçılıq ilə də məşğul olmuşlar. Mezolit dövründə ox və kamanın ixtirası nəticəsində insanlar qida ehtiyatlarını xeyli artırmışdılar. Mezolit dövründə mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyulmuşdur.

Neolit dövrü e.ə. VII minillikdən başlamış və e.ə. VI minilliyin ortalarına qədər davam etmişdir.

Enolit dövrü e.ə. VI – IV minillikləri əhatə edir. Bu dövrdə insanlar ilk dəfə metalla tanış olmuş və misdən məişət əşyaları və bəzi alətlər hazırlamışlar.

Tunc dövrü Azərbaycanda e.ə. IV minilliyin ortalarından başlamış və e.ə. II minilliyin sonlarına qədər davam etmişdir. Tunc dövrü 3 mərhələyə ayrılır: erkən, orta və son tunc dövrü.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”

Axundov Nadir

Mövzu –2. Azərbaycanda qədim dövlətlər

Plan:

- *İbtidai icma quruluşunun dağılması, ilk tayfa birlikləri*
- *Erkən dövlət qurumları*
- *Aratta, Lullubi dövlət qurumları*

- *Kuti dövlət qurumu*
- *Manna dövləti*

E.ə . II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərində ibtidai icma quruluşunun dağılması sürətlənmişdir. E.ə. III – II minilliklərdə Urmiya gölü ətrafında Lullubi, Kuti və Turukki və s. tayfalar yaşayırdılar. E.ə. IX əsrin II yarısında Urmiya gölünün cənub şərqində Zamue vilayətində Manna dövlətinin əsası qoyuldu. Mannanın adına ilk dəfə e.ə. 843-cü ildə Azsuriya hökmdarı III Salmana Səlimin mixi yazılı kitabəsində rast gəlinmişdi. Mannanın hökmdarı İranzu (e.ə. 740-719) olmuşdur. İranzunun dövründə Manna özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Mannanın paytaxtı İzurtu şəhəri olmuşdur. Bu dövrdə Mannanın xarici siyasətdə 2 meyli vardı:

- Azsuriya ilə ittifaq
- Urartu ilə ittifaq

İranzunun ölümündən sonra oğlu Aza (e.ə. 718 – 716) hakimiyyətə gəldi. Onun dövründə Mannada daxili çəkişmələr gücləndi. Aza suiqəsd nəticəsində öldürüldü. Azadan sonra onun qardaşı Ulusunu hakimiyyətə gəldi. Ulusunu hakimiyyətə Urartu hökmdarı I Russanın köməyi ilə gəlmişdi. Bunun əvəzində Ulusunu ona 22 Manna qalasını vermişdi. Bu vəziyyəti görən Azsur hökmdarı II Sarqon e.ə.716 –cı ildə Mannaya qoşun yeritdi və paytaxt İzurtunu tutdu. Ulusunu II Sarqondan üzr istədi, bunun əvəzində II Sarqon Ulusunu taxtda saxladı, və Mannanı Azsuriyadan asılı hala gətirdi.

E.ə . 323-cü Makedoniyalı İskəndərin ölmündən sonra imperiyası ayrı-ayrı dövlətlərə parçalandı. Azərbaycanın şimalında Albaniya, cənubunda isə Atropatena dövləti yarandı. Atropatenanın ilk hökmdarı Atropat olmuşdur. Hələ e.ə. 328-ci ildə İskəndər Atropatı Midyanın satrapı (canişini) təyin etmişdir. E.ə. IV əsrdə Atropatena və Albaniya dövlətinin yaranmasından sonra Azərbaycanda ilk dəfə vahid xalq yaranmağa başlamışdır. Atropatenada neft yataqları var idi. Burada neft “midya yağı” adlanırdı və ondan hərbi işlərdə istifadə olunurdu. E.ə. 223-cü ildə Selefgilər dövlətinin hökmdarı III Antioks Atropatenanı özündən asılı hala saldı. E.ə. 190-cı ildə Maqneziya döyüşündə Romalılar Selefgiləri məğlub etdilər. Bundan sonra Atropatena yenidən müstəqil oldu.

Atropatenanın əhalisi zərdüştlük dininə sitayiş edirdi. Zərdüştlükdə oda pərəstiş olunduğundan bu dinə “atəşpərətlük” də deyilirdi. Həmin din e.ə. VII-VI əsrlərdə yaşamış Zərdüştün adı ilə bağlıdır. Zərdüştlüyün müqəddəs kitabı “Avesta”dır. Avestanın ilkin variantı e.ə. 330-cu ildə Makedoniyalı İskəndər tərəfindən Əhəmənilər sarayı yandırılarkən məhv olunmuşdur. Avropanı bu kitabla ilk dəfə tanış edən Fransız alimi Düperron olmuşdur. O, 1771-ci ildə Avestanı Fransız dilində çap etmişdir. Zərdüştlüyə görə xeyir və şər bir-biri ilə mübarizə aparırdı.

Albaniya dövləti Makedoniyalı İskəndərin Şərqə yürüşü nəticəsində e.ə. 330-cu ildə Əhəməni imperiyası dağıldı. E.ə. IV əsrin sonu, III əsrin əvvəllərində Albaniya dövləti yarandı. Albaniyada padşahdan sonra ən hörmətli adam Ay məbədinin kahini hesab edilirdi. Albaniyada əhali 4 yerə bölünürdü:

- Padşah, ordu başçısı və hakim
- Din xadimləri
- Hərbiçilər və əkinçilər
- Təsərrüfatda işləyən adi insanlar

Mövzu – 3. Azərbaycanda feodal münasibətlərin yaranması

Plan:

- *Feodalizmin xüsusiyyətləri*
- *Patrik və azadlar*
- *Erkən əsrlərdə Albaniya*

III – V əsrlərdə Azərbaycanda feodal münasibətləri yaranmağa başlayır. Bu dövrdə Sasani imperiyasının hakimiyyəti Cənubi Qafqazı da əhatə edirdi. Burada dövlət torpaqları göstərdiyi yaxşı xidmətə görə, hərbiçilərə, dövlət işçilərinə paylanır və bəzən xüsusi xidməti olan şəxslərə hədiyyə verilirdi. Xüsusi xidmət adamlarına paylanmış belə torpaqlar Mülk adlanırdı. Bu dövrdə kəndli feodaldan asılı olub, onun torpağını becərməli və mülkiyyət yerinə yetirməli idi.

Feodalizm 3 dövrə bölünür:

- Erkən orta əsrlər dövrü (V əsrdən – XI əsrə qədər – şərqdə III əsrdən),
- Feodalizmin inkişaf dövrü (XI – XV əsrlərdə - klassik feodalizm),
- Son Orta əsrlər dövrü (XVI – XVII əsrlər).

Sasani dövlətində əhali 4 sosial təbəqəyə bölünmüşdü: kahinlər, döyüşçülər, mirzələr, və vergi verənlər. Vergi verənlər təbəqəsi can (gezit) və torpaq (xaraq) vergisi verirdi.

Azərbaycanda feodalizm Avropa feodalizmindən fərqlənirdi. Azərbaycanda feodalların şəxsi təsərrüfatı demək olar ki, yox idi. Çünki süni suvarma tələb edən təsərrüfata böyük xərc qoymaq lazım gəlirdi. Asılı kəndlilərin vəziyyəti nə qədər ağır olsa da, onlar təhkimli (şəxsən asılı) deyildilər.

Avropada feodalizm V-XVII əsrləri əhatə etdiyi halda, Azərbaycanda bu cəmiyyət III əsrdən başlamış XIX əsrin II yarısındanək davam etmişdir (Çola, Lpina, Şəki, Uti, Arsax, Paytakaran və s.). Dərbənddən Beşbarmaq dağına qədər Xəzər dənizi boyunca Çola vilayəti uzanırdı. Qafqaz dağları ilə Xəzər dənizi arasında “Dəmir qapı” və yaxud Alban qapıları adlanan keçid burada yerləşirdi. Albaniyanın şimal-qərbində yerləşən Şəki vilayəti toxuculuq mərkəzi hesab olunurdu. Şəkiddə yetişdirilən tut ağacları ipək üçün xammal hesab edilirdi.

E.ə. II əsrdə Albaniyanın hökmdarı Aran olmuşdur. Eramızın I əsridə Albaniyanı yerli hökmdarlar idarə edirdi. II əsrin əvvəllərində bir sıra qonşu dövlətlər Romanın təsiri altında düşsə də, Albaniya öz müstəqilliyini qoruyub saxladı. III əsrdə Alban Arşaki nümayəndəsi I Vaçaqan Albaniyanı birləşdirərək, güclü dövlətə çevirdi.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”

Axundov Nadir

Mövzu – 4. Sasani ağalığına qarşı mübarizə

Plan:

- *Albaniya və Atropatena Sasanilərin tərkibində*
- *Azərbaycanda Sasani əsarətinə qarşı üsyanlar – Məzdəkilər hərəkatı*
- *Girdman dövləti. Cavanşir*

Bu dövrdə Azərbaycanda inzibati və məhkəmə hakimiyyəti Sasani mərzbanlarının əlində idi. Onlar hətta ölüm hökmü də verirdilər. Cənublu vergi toplanmasına və sasanilər əleyhinə üsyanların qarşısını almağa nəzarət edirdilər. Sasanilər köçürmə siyasəti aparırdılar. Sasanilərin köçürmə siyasəti həm etnik dayaq yaratmaq, həm də torpaqsız İran kəndlilərini torpaqla təmin etmək məqsədi güdüdü. Azərbaycanda məskunlaşdırılan fars mənşəli əhali Tatlar adlandırılırdı. Azərbaycanın indiki Lahıc kəndində yaşayanlar İranın Lahıc kəndindən köçürülmüş tatların nəsiləridir.

Ermənilər, gürcülər və xristianlığı qəbul etmiş albanlar 450-ci ildə Xalxal döyüşündə sasaniləri məğlub etdilər. Atəşpərəst albanlar bu döyüşdə iştirak etmədilər.

415-ci ildə Avarayr döyüşündə sasanilər erməni-gürcü xristianlarını məğlub etdilər. Xristianların başçısı Vardan Mamikonyan öldürüldü. Bu döyüşdə sasanilərin tərəfindən hunlar, kateşlər və qellər də döyüşdü.

457-ci ildə sasanı şahı II Yezdəgirdin ölümündən sonra alban hökümdarı II Vaçe atəşpərəstlikdən imtina edib, xristianlığı qəbul etdi. Sasani şahı I Firuzun təzyiqi ilə II Vaçe Albaniyada hakimiyyətdən uzaqlaşdı.

493-cü ildə Albaniyada hakimiyyətə III Vaçaqan (493-510) gəldi. O, xristianlığı təbliğ edirdi. III Vaçaqan 498-ci ildə Aquen məclisini çağırdı və xristian dininə aid qanunlar qəbul etdi. Lakin xristianlıq Albaniyada dərin kök sala bilmədi. 510-ci ildə Albaniyada sasanı mərzbanlarının hökmranlığı dövrü başlandı(510-629).

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”
Axundov Nadir

Mövzu – 5. Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsi

Plan:

- *Azərbaycan uğrunda ərəb – xəzər müharibələri*
- *İslamın Azərbaycana yayılması*
- *Xilafət dövründə Azərbaycan mədəniyyəti*

Ərəblərin Azərbaycana hücumu 642-ci ildə Nəhavənd və Həmədan döyüşlərindən sonra baş verdi. Ərəblər Qum və Kaşan şəhərlərini tutandan sonra Azərbaycana daxil oldular. Mərzban İsfəndiyar ibn Fərruxzad Ərdəbil yaxınlığında ərəblərlə döyüşə girdi və məğlub oldu. İsfəndiyar ərəblərlə müqavilə bağladı. Müqaviləyə görə, Azərbaycanın əhalisi imkanlar daxilində can vergisi – cizyə verməli idi. Qadınlar uşaqlar, xəstələr və s. cizyə vergisindən azad edildi. Bundan əlavə, əhali ərəblərə tabe olmalı idi. Ərəblər isə onların dininə, adət-ənənələrinə qarışmamağı öhdələrinə götürdülər. Könüllü olaraq ərəb ordusunda qulluq edənləri bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edirdilər.

Azərbaycan uğrunda ərəb-xəzər müharibələri kiçik fasilə VIII əsrin ortalarına qədər davam etdi. VIII əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Savalan dağı yaxınlığında xəzərlər ərəbləri məğlub etdilər. Bundan qəzəblənən ərəblər, Van gölü yaxınlığındakı Hilat şəhəri ətrafında xəzərləri darmadağın edib, Azərbaycandan qovdular. Bu hadisədən sonra ərəblərlə sülh bağlayan xəzərlərin bir hissəsi islamı qəbul etdi. Xəzər-ərəb müharibələri Azərbaycana hədsiz dağıntı və fəlakət gətirdi.

Xilafətin Azərbaycandan topladığı vergilərin miqdarı sasanı dövründəkindən dəfələrlə az idi. Bütün bunlar əhalidə ərəblərə qarşı münasibəti xeyli mülayimləşdirmişdi. Əhali belə hesab edirdi ki, Azərbaycanda islamın yayılması siyasi sabitlik və milli birlik üçün təminat verə bilər. İslam dinin banisi Məkkə şəhərinin sakini Məhəmməd peyğəmbər idi. Məhəmmədə 610-cu ildə peyğəmbərlik verilmişdi. Məkkə əyanları Məhəmməd peyğəmbərə və islama inanmadılar. Ona müqavimət göstərdilər. Buna görə də Məhəmməd peyğəmbər 622-ci ildə Məkkədən Mədinəyə köçdü. Yeni din Mədinədə daha da möhkəmləndi. İslam dini Azərbaycanın cənubunda Muğanda, Mildə, Xəzər sahilində, Kür-Araz çayları boyunda, xüsusilə şəhərlərdə sürətlə yayıldı. Lakin xristian dininin sabitləşdiyi dağlıq və dağətəyi yerlərdə islama inanmırdılar. Azərbaycanda islamın yayılması Azərbaycanın mənəvi və mədəni inkişafına təkan verdi.

VII – IX əsrlərdə xilafətdə və ona tabe olan ölkələrdə baş verən dəyişikliklər öz əksini mədəniyyətdə də tapırdı. Bu dövrdə mədrəsə və məktəblərdə dini elmlər ilə yanaşı, dünyəvi elmlər: şərq dilləri, təbabət, fəlsəfə, hüquq və s. öyrədildi. Tədris ərəb dilində aparılırdı. Ərəb dili xilafətin bütün ərazisində rəsmi dövlət dili idi.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”
Axundov Nadir

Mövzu – 6. Xürrəmilər hərəkatı. Babək

Plan:

- Ərəblərə qarşı narazılığın səbəbləri
- Xürrəmilər hərəkatının başlanması
- Babək xürrəmilər üsyanının başçısı kimi
- Üsyanın yatırılması və nəticələri

Azərbaycanda xürrəmilərə başçılıq edən Cavidan və Əbu İmran arasında kəskin mübarizə gedirdi. Cavidan Bəz qalasının sahibi və Xürrəmilər icmasının

başçısı idi. 816-cı ildə Cavidan Babəki Bəz qalasına gətirdi. 816-cı ildə Cavidan və Əbu İmran bir-birini öldürdü. 18 yaşlı Babək Xürrəmilərə rəhbərlik etdi. 819-cu ildə Xəlifə Xürrəmilərə qarşı ilk Nizami ordu göndərdi. Üsyançılar həmin ordunu əzdidilər. Bu qələbədən sonra Xürrəmilər 10 il müddətində Xilafətin bir neçə nizami ordusunu darmadağın etdi. 829-cu ildə Həşdatsər dağında döyüş baş verdi. Bu döyüşdə Xürrəmilər qələbə qazandı və 830-cu ildə Xürrəmilər daha bir qələbə qazanaraq Həmədan şəhərini tutdular. 833-cü ildə Həmədan yaxınlığında Xürrəmilər ilk dəfə ağır məğlubiyyətə uğradı. 835-ci ildə Xürrəmilərə qarşı vuruşan ərəb ordusuna Afşin baş komandan təyin olundu. 836-cı ildə II Həşdatsər döyüşündə Xürrəmilər qalib gəldilər. 837-ci ildə Ərəblər çətinliklə də olsa Bəz qalasını tutdular. Babəkin ailəsi əsir götürüldü. Lakin Babək Şəki qalasında olarkən keçmiş dostu Səhl İbn Sumbat onu ərəblərə satdı. Babək 838-ci il martın 14-də Samirə şəhərində edam olundu. Xürrəmilər hərəkəti yatırıldı. Bu hərəkət Xilafətin əsarəti altında olan digər xalqların azadlıq mübarizəsinə təkan verdi.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”
Axundov Nadir

Mövzu – 7. Azərbaycan IX – XIII əsrlərdə

Plan:

- *Siyasi oyanış*
- *Şirvanşahlar dövləti*

- *Sacilər dövləti*
- *Rəvvadilər dövləti*
- *Şəddadilər dövləti*
- *Slavyanların Azərbaycana yürüyüşləri*
- *Azərbaycan Səlcuqlar dövründə*
- *Eldənizlər dövləti*

IX əsrdə Xilafət xeyli zəifləmişdi. İmperiyanın ucqarlarında xırda feodal dövlətləri yaranırdı. Bu dövlətləri keçmiş ərəb canişinləri idarə edirdi. IX əsrin ortalarından başlayaraq Xilafətin dağılması nəticəsində Azərbaycanda bir sıra yerli dövlətlər – Şirvanşahlar (861-1538), Sacilər (879-941), Salarilər (941-981), Rəvvadilər (981-1054), Şəddadilər (971-1054) yarandı. Bununla belə, IX – XI əsrlərdə Azərbaycan dövlətlərindən heç birinin ölkədə uzunmüddətli sabitlik yarada bilməməsi nəticəsində feodal dağınıqlığı və ara müharibələri dövrü başlandı.

Xilafətin dağılmasından sonra Azərbaycanda yaranan ilk feodal dövləti Şirvanşahlar dövləti idi. Vilayətin mərkəzi Şirvan şəhəri idi. Bu dövləti Məzyədilər sülaləsi idarə edirdi. Məzyədilər mənşəcə Rəbiə adlı ərəb tayfasından idilər. Məzyədilərin nümayəndəsi olan Yezid ibn Məzyəd xəlifə Harun-ər-Rəşidin dövründə (768-809) Şirvanın hakimi idi.

861-ci ildə Məzyədilər sülaləsindən Heysəm ibn Xalid Şirvanı müstəqil elan etdi və Şirvanşah titulu qəbul etdi. 917-ci ildə Lahicanşahlıq Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirildi. 918-ci ildə Şirvanşah Əbu Tahir (917-948) paytaxtı Şamaxıya köçürtdü. Bundan sonra Şirvanın paytaxtı Yezidiyyə adlanmağa başladı. Şirvanşahlar Qəbəlani (981-982), Bərdəni (982) və Şabranı (983) ələ keçirdilər.

Azərbaycanda Sacilər dövlətini türk sülaləsindən olan və Afşin ləqəbi daşıyan Sacilər yaratmışdılar. Sacilər mənşəcə Mərkəzi Asiyanın Əşruşən vilayətinin qədim türk nəsillərindən idilər. Sacilər sülaləsinin banisi Əbu Sac idi. O, xilafət qoşunlarına xidmət edən türk sərkərdələrindən idi. Dövlət qarşısındakı xidmətlərə görə Azərbaycan mülk olaraq Sacilərə

verilmişdi. Sacilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın cənubu müstəqil dövlətə çevrilmişdi. Əbu Sac Divadın oğlu Məhəmməd ibn Əbu Sacın adına Sacilərdə pul kəsilirdi (898-900). Məhəmmədin ölümündən sonra onun qardaşı Yusif ibn Əbu Sacın dövründə Sacilər dövləti daha da qüvvətləndi.

Sacilərin zəifləməsindən istifadə edən Deyləm (Gilan) hakimi Mərzban ibn Məhəmməd 941-ci ildə sonuncu Saci hökmdar Deysəmə qalib gəlib paytaxt Ərdəbili ələ keçirdi və Salarilər dövlətinin əsasını qoydu. Salarilərin də paytaxtı Ərdəbil şəhəri idi. Salarilər Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarını, Şirvanşahlar dövlətini və Dərbəndi ələ keçirdilər. Mərzban ibn Məhəmməd (941-957) indki Ermənistan və Şərqi Gürcüstanı da özünə tabe etdi. Beləliklə, Salarilər dövləti şimalda Dərbənd, cənubda Dəclə və Fərat çayları, şərqdə Gilan da daxil olmaqla Xəzər sahilləri, qərbdə indiki Ermənistan və Şərqi Gürcüstanı əhatə edirdi.

Təbriz, Marağa və Əhər hakimi Əbülhica 981-ci ildə sonuncu Salari hökmdarı İbrahim ibn Mərzbanı (962-981) taxtdan salıb Rəvvadilər dövlətinin əsasını qoydu. Rəvvadilər iri feodal nəslə – Marağa, Təbriz, Qaradağ və Əhər hakimləri idilər. Rəvvadilər ərəb mənşəli idilər. 1028-ci ildə Mahmud Qəznəvi Xorasan oğuzlarına ağır zərbə vurdu. Bundan sonra 2000 oğuz ailəsi Azərabycana köçdü və Rəvvadi hökmdarı Vəhsudanın (1020-1059) icazəsi ilə burada məskən saldılar. Rəvvadiələr dövlətinin paytaxtını Ərdəbildən Təbrizə köçürtdülər. Təbriz beynəlxalq karvan yolları üzərində yerləşdiyi üçün mühüm ticarət mərkəzinə çevrildi.

X əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda Şəddadilər dövləti yarandı. Şəddadilər əvvəllər Dəbil (Dvin) ətrafında yaşayırdılar. Salarilərin zəifləməsindən istifadə edən Məhəmməd ibn Şəddad 951-ci ildə Dəbil əmirliyini yaratmışdır. Mənşəcə müsəlman kürdlərindən olan Məhəmməd ibn Şəddad 971-ci ildə Gəncəni tutdu və Şəddadilər dövlətinin əsasını qoydu. Fəzl ibn Məhəmmədin (985-1030) hakimiyyəti dövründə Şəddadilər daha da qüvvətlənib Gəncə ətrafındakı bütün xırda feodal mülkləri ləğv etdilər. Fəzl ibn Məhəmməd Dəbili tutub öz dövlətinə birləşdirdi. Onun dövründə Araz çayı üzərində Xudafərin körpüsü salındı (1027). Şəddadilər Rəvvadilərlə, Şirvanşahlarla və Tiflis əmirliyi ilə dostluq əlaqələri saxlayırdılar.

Mövzu – 8. Azərbaycan Monqol hakimiyyəti dövründə

Plan:

- *Monqolların I yürüşü*
- *Cəlaləddinin Azərbaycana yürüşü*
- *Monqolların II və III yürüşləri*
- *Azərbaycan Çobani və Cəlalilər dövründə*
- *Teymur Toxtamışın yürüşləri*

Çingiz xanın yaratdığı Monqol feodal dövləti qonşu vilayətləri işğal etməyə başladı. XIII əsrin əvvəllərində Monqol yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanın xarici vəziyyəti gərgin idi. Monqollar Azərbaycana ilk dəfə 1220-ci ildə kəşfiyyat məqsədi ilə yürüş etdilər. Monqol sərkərdələri Cəbər və Sabutay Zəncan, Ərdəbil, Sərab və başqa əraziləri dağıdıb Təbrizə daxil oldular. Təbrizlilər böyük xərac verib dağıntıdan xilas oldular. 1221-ci ilin əvvəllərində Monqollar yenidən Təbrizə daxil oldular. Təbriz hakimi Şəmsəddin xərac verib yenədə şəhəri xilas etdi. Monqollar Marağa və Ərdəbil şəhərini tutdular və III dəfə yenidən Təbrizə hücum etdilər. Bu dəfə də Təbriz xərac verməklə dağıntıdan xilas oldu. 1231-ci ildə Monqollar Çormaqan Noyonun başçılığı ilə Azərbaycana II dəfə yürüş etdilər. Monqolların II yürüşdə məqsədi işğal etdiyi ərazilərdə, əsasən Azərbaycanda və ona qonşu olan ərazilərdə möhkəmlənmək idi. Onlar Monqolustana qayıtmadılar və tutduqları ərazilərdə o cümlədən Cənubi Qafqazda məskunlaşdılar. Monqolların III yürüşü zamanı – 1256-cı ildə Azərbaycan tabe edildi. 1258-ci ildə Monqollar Bağdadı tutdular və Abbasilər xilafəti süqut etdi. Yeni yaradılmış ərazilərdə V Monqol ulusu – Hülaki dövləti

yaradıldı. Hülakilər (Elxanilər) Azərbaycanı Hülaki dövlətinin mərkəzinə çevirdilər. Hülakilərin paytaxtı Marağa, Təbriz, Sultaniyyə və yenidən Təbriz şəhəri olmuşdur.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”

Axundov Nadir

Mövzu – 9. Qaraqoyunlu dövləti

Plan:

- *Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının yaranması*
- *Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması. Qara Yusif*
- *Qaraqoyunlu dövlətinin süqutu*

Qaraqoyunlu sülaləsinin banisi Bayram Xoca olmuşdur. Onun oğlu Qara Məhəmməd Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının əsasını qoydu. 1406-cı ildə I Şəmbdi – Qazan döyüşündə Qaraqoyunlular Teymurilər məğlub etdilər. I Şəmbdi – Qazan döyüşü Qara Yusifin Teymurilər üzərində ilk qələbəsi idi. 1410-cu ildə Təbriz yaxınlığında II Şəmbdi – Qazan döyüşündə Qaraqoyunlular Cəlairləri məğlub etdilər. Sultan Əhməd öldürüldü. Cəlairlərin Azərbaycandakı hakimiyyətinə son qoyuldu. Beləliklə 1410-cu ildə Qaraqoyunlu dövləti yarandı. Qaraqoyunlu dövlətinin paytaxtı Təbriz şəhəri idi. Qaraqoyunlu dövləti Şirvanşahlar istisna olmaqla bütün Azərbaycan torpaqlarını, Şərqi Anadolunu, Gürcüstanın bir hissəsini, Qərbi İran və İraqı əhatə edirdi. 1411-ci ildə Qara Yusif oğlu Pırbudağı taxta

çıxardı. Özü isə onun vəkili oldu. 1410-cu ildə II Şəmbdi – Qazan döyüşündə Şirvanşahların Cəlairlərə kömək etməsi Şirvanşah – Qaraqoyunlu münasibətlərini pisləşdirdi. 1417-ci ildə Şirvanşah I İbrahim vəfat etdi. Hakimiyyətə gələn I Xəlilullah Qara Yusifin hakimiyyətini tanımadı. Qara Yusif 1420-ci ildə Uçan adlı yerdə vəfat etdi. Qara Yusifin oğulları İsgəndər və İsfəndiyar 1421-ci ildə Alaşgert döyüşündə məğlub oldular. 1467-ci ildə Muş döyüşündə Qaraqoyunlular məğlub edildi və Qaraqoyunlu Cahan şah öldürüldü. Qaraqoyunlu əmirləri Maku qalasında həbsdə olan Qaraqoyunlu Cahan şahın oğlu Həsənəlini azad edib hökmdar seçdilər. 1468-ci ildə uzun Həsən Həsənəlini məğlub edib Qaraqoyunlu dövlətini dağıtdı və onu Ağqoyunlu dövləti əvəz etdi.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”

Axundov Nadir

Mövzu – 10. Ağqoyunlu dövləti

Plan:

- *Ağqoyunlu tayfa ittifaqı*
- *Ağqoyunlu dövlətinin yaranması. Uzun Həsən*
- *Ağqoyunlu dövlətinin daxili və xarici siyasəti*

Qaraqoyunlu sülaləsinin banisi Bayram Xoca olmuşdur. Onun oğlu Qara Məhəmməd Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının əsasını qoydu. 1406-cı ildə I Şəmbdi – Qazan döyüşündə Qaraqoyunlular Teymurilər məğlub etdilər. I

Şəmbdi – Qazan döyüşü Qara Yusifin Teymurilər üzərində ilk qələbəsi idi. 1410-cu ildə Təbriz yaxınlığında II Şəmbdi – Qazan döyüşündə Qaraqoyunlular Cəlairləri məğlub etdilər. Sultan Əhməd öldürüldü. Cəlairlərin Azərbaycandakı hakimiyyətinə son qoyuldu. Beləliklə 1410-cu ildə Qaraqoyunlu dövləti yarandı. Qaraqoyunlu dövlətinin paytaxtı Təbriz şəhəri idi. Qaraqoyunlu dövləti Şirvanşahlar istisna olmaqla bütün Azərbaycan torpaqlarını, Şərqi Anadolunu, Gürcüstanın bir hissəsini, Qərbi İran və İraqı əhatə edirdi. 1411-ci ildə Qara Yusif oğlu Pirbudağı taxta çıxardı. Özü isə onun vəkili oldu. 1410-cu ildə II Şəmbdi – Qazan döyüşündə Şirvanşahların Cəlairlərə kömək etməsi Şirvanşah – Qaraqoyunlu münasibətlərini pisləşdirdi. 1417-ci ildə Şirvanşah I İbrahim vəfat etdi. Hakimiyyətə gələn I Xəlilullah Qara Yusifin hakimiyyətini tanımadı. Qara Yusif 1420-ci ildə Uçan adlı yerdə vəfat etdi. Qara Yusifin oğulları İsgəndər və İsfəndiyar 1421-ci ildə Alaşgert döyüşündə məğlub oldular. 1467-ci ildə Muş döyüşündə Qaraqoyunlular məğlub edildi və Qaraqoyunlu Cahan şah öldürüldü. Qaraqoyunlu əmirləri Maku qalasında həbsdə olan Qaraqoyunlu Cahan şahın oğlu Həsənəlini azad edib hökmdar seçdilər. 1468-ci ildə uzun Həsən Həsənəlini məğlub edib Qaraqoyunlu dövlətini dağıtdı və onu Ağqoyunlu dövləti əvəz etdi.

Ağqoyunlu dövlətinin paytaxtı Təbriz şəhəri idi. Ağqoyunlu dövlətinin ərazisi Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə bərabər idi. Ağqoyunlu dövləti Şirvanşahlar istisna olmaqla bütün Azərbaycan torpaqlarını, Şərqi Anadolunu, Gürcüstanın bir hissəsini, Qərbi İran və İraqı əhatə edirdi. Ağqoyunlu dövlətində əsas təsərrüfat sahələri əkinçilik, ipəkçilik, üzümçülük, bağçılıq və maldarlıq idi. Bu dövrdə əhali üzərində ağır vergi və mükəlləfiyyətlər qoyulmuşdu. Bu isə Ağqoyunlu dövlətinin iqtisadi əsasını sarsıdırdı. Uzun Həsən xalqın rəğbətini qazanmaq və vergi işlərini nizamlamaq üçün “Qanunnamə” verdi. Vergi islahatları nəticəsində əkinçilik işləri nisbətən yaxşılaşdı, vergilər isə qismən azaldı.

1501-ci ildə Şərur döyüşündə Səfəvilər Ağqoyunlu Əlvənd Mirzəni məğlub etdi. 1503-cü ilin yazında Şah İsmayıl Ağqoyunlu Sultan Muraddan tabe olmağı tələb etdi. İsmayıl tabe olacağı təqdirdə Murada Əcəm İraqını vəd etdi. Lakin, rədd cavabı aldı. 1503-cü ildə Almaqulağı döyüşündə Səfəvilər Ağqoyunlu Sultan Muradı məğlub etdilər. Beləliklə Ağqoyunlu dövlətinin ikinci qoluna son qoyuldu.

Mövzu – 11. Səfəvilər dövlətinin yaranması. Səfəvi – Osmanlı müharibələri

Plan:

- *I Şah İsmayıl Səfəvi dövlətinin qurucusu kimi*
- *Səfəvi – Osmanlı müharibələri XVI əsrdə*
- *Vahid Azərbaycan dövlətinin yaranması*
- *XVI əsrdə ictimai – iqtisadi həyat*

13 yaşlı İsmayıl 1499-cu ildə Ərdəbilə yola düşdü. Rumlu və Şamlı tayfaları da Qızılbaşlara qoşuldular. 1501-ci ildə Şərur döyüşündə Səfəvilər Ağqoyunlu Əlvənd Mirzəni məğlub etdi. 1501-ci ildə İsmayıl Təbrizə daxil olub, özünü şah elan etdi. (1501-1524). 1503-cü ilin yazında Şah İsmayıl Ağqoyunlu Sultan Muraddan tabe olmağı tələb etdi. İsmayıl tabe olacağı təqdirdə Murada Əcəm İraqını vəd etdi. Lakin, rədd cavabı aldı. 1503-cü ildə Almaqulağı döyüşündə Səfəvilər Ağqoyunlu Sultan Muradı məğlub etdilər. Beləliklə Ağqoyunlu dövlətinin ikinci qoluna son qoyuldu. Səfəvi dövlətinin güclənməsindən Osmanlı Sultanı II Bəyazıt bərk narahat olsa da, 1504-cü ildə Səfəvi dövlətini tanımalı oldu. 1514-cü ildə Maku yaxınlığında Çaldıran düzündə Səfəvilər və Osmanlılar arasında döyüş baş verdi. Çaldıran döyüşü tarixin ən qanlı qardaş qırğını idi. Bu döyüş əslində türk dünyasının ümumi faciəsi; qərb diplomatiyasının isə uğuru oldu. Çaldıran döyüşündə Səfəvilər məğlub oldu. 1524-cü ildə Şah İsmayılın ölümündən sonra onun oğlu I Təhmasib (1524-1576) taxta çıxdı. Ölkədə feodallar arasında çekişmələr yenidən başlandı. 1576-cı ildə Təhmasibin ölümündən sonra onun övladları Məhəmməd Mirzə, İsmayıl Mirzə və Heydər Mirzə arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. İsmayıl Mirzə bu mübarizədə qalib gələrək II İsmayıl adı ilə özünü şah elan etdi. Lakin, 1577-ci ildə saray çevrilişi nəticəsində II İsmayıl öldürüldü və 1578-ci

ildə Məhəmməd Mirzə taxta çıxdı. O, ilk növbədə şahın düşmənlərini saraydan uzaqlaşdırdı.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”
Axundov Nadir

Mövzu – 12. I Şah Abbas. Səfəvilərin zəifləməsi. Nadir Şah Əfşar.

Plan:

- *I Şah Abbasın islahatları*
- *XVII əsrdə Səfəvi – Osmanlı müharibələri*
- *XVII əsrdə iqtisadiyyat və mədəniyyət*
- *I Pyoturun Xəzəryanı yürüşü*
- *Səfəvilərin süqutu*
- *Azərbaycan Nadir Şahın dövründə*

XVII əsrin II yarısında Azərbaycan inzibati cəhətdən Təbriz, Çuxursəd, Qarabağ və Şirvan bəyliklərinə bölünmüşdü. Bu əraziləri şah tərəfindən təyin edilən bəylərbəyilər idarə edirdi. Onlar yerlərdə ali hakimiyyət nümayəndələri idi. Bəylərbəyliyinə tabe edilmiş Mahal hakimləri – Qolbəyi adlanırdı. Daha kiçik inzibati bölgə başçıları Sultan titulu daşıyırdı. Xan titulu ali hərbi inzibati mövqe tutan şəxsə verilirdi. Bəylər və sultanlar onlardan aşağı mövqe tuturdu. Bəylərbəyilər müəyyən miqdarda qoşun saxlayırdılar.

İdarəçilikdə irsilik prinsipi gerçəkləşirdi. İrsi idarəçilik sistemi müəyyən mənada hakimlərin ölkənin abadlaşdırılmasında, təsərrüfatın inkişaf etdirilməsində marağını təmin edirdi. Mahal hakimləri vəfat etdikdə, yeni hakim şahın xüsusi fərmanı ilə vəzifəsinin icrasına başlaya bilərdi.

Bu dövrdə Azərbaycanın Rusiya ilə ticarət-iqtisadi əlaqələri artmışdı. Moskva Azərbaycan malının daimi satış yeri olaraq qalırdı.

Azərbaycanın ipək parçaları, yun və ipək xalçaları ruslar tərəfindən xüsusi maraqla qarşılanırdı.

XVII əsrin ortalarında rusların Şimali Qafqazda strateji məqsədlərlə qala tikməsi səfəvi şahı II Abbasın (1642-1666) sarayında etirazla qarşılandı. 1653-cü ildə səfəvilərlə ruslar arasında toqquşma baş verdi və bu münaqişə 1662-ci ilədək davam etdi.

Rusiya Azərbaycan ipəyini Həştərxan vasitəsilə Moskvaya və Qərbi Avropaya daşımaq hüququnu inhisara almaq üçün Səfəvi dövləti ilə 1667-ci ildə müqavilə imzaladı. Bu müqavilə səfəvilərin bütün hakimiyyəti dövründə ruslara gömrüksüz ticarət etmək hüququ verdi. Səfəvi şahı Süleymanın (1667-1694) dövründə yerli hakimlərə rus tacirlərinə xüsusi ehtiram göstərmək tapşırılmışdı.

Bu dövrdə ticarət karvanlarına tez-tez kazak dəstələri basqınlar edirdilər. Rusiya bu dövrdə Volqa-Xəzər karvanını kazak basqınlarından qorumağa çalışırdı. Don kazaklarına başçılıq edən Stepan Razin Cənubi Qafqaz üçün daha təhlükəli idi. 1668-ci ildə Azərbaycana və İranın sahil vilayətlərinə hücumu başlayan Razin kazakların atamanı Sergey Krivoyun başçılığı altında fəaliyyət göstərən başqa bir quldur dəstəsi ilə birləşərək Dərbəndi, Niyazabadı, Şabranı, Gilanı və Rəşti qarət etdilər.

1671-ci ildə Razinə Rusiya hökuməti tərəfindən ölüm hökmü çıxarıldı.

Rusiya çarları Xəzər dənizinə Şərq ölkələrinə müdaxilə üçün əsas vasitə kimi baxırdılar.

Rusiya hərbi-siyasi gücə malik olmadığına görə XVIII əsrə qədər Azərbaycana ancaq iqtisadi siyasət həyata keçirmişdir. XVII əsrin əvvəllərində Rusiya iqtisadi və siyasi cəhətdən gücləndi və Azərbaycanı hərbi yolla tutmağa üstünlük verdi.

Azərbaycanı və Xəzər dənizi hövzəsini ələ keçirmək üçün Osmanlı dövlətinin də öz planları var idi. Rusiya hər vasitə ilə Osmanlı dövlətini Xəzər dənizinə buraxmaq istəmirdi. Şimal müharibəsində İsveç üzərində qələbə çaldıqdan sonra I Pyotr Xəzəryanı bölgələrə yürüşə başladı. Bunun üçün bəhanə Şamaxıda rus tacirin öldürülməsi və mallarının qarət edilməsi idi.

I Pyotr hərbi səfərə 1722-ci il iyunun 18-də Həştərxandan başladı. Rus qoşunları dəniz və quru yolla Dərbəndə doğru irəlilədi. 1722-ci il avqustun 15-də rus eskardası, avqustun 23-də isə piyada qoşunları Dərbəndə çatdı. Müqavimətin mənasız olduğunu görən şəhər hakimi İmamqulu bəy qala darvazasının açarını və "Dərbəndnamə"nin XVI əsrə aid əlyazmasını I Pyotra təqdim etdi. Avqustun 28-də I Pyotr geri qayıtmaq haqqında əmr verdi. Bunun səbəbi İsveçlə başlanı biləcək yeni müharibə təhlükəsi və ərzaq gətirən gəmilərin dənizdə fırtınaya düşməsi idi.

I Pyotr Xəzər hövzəsini ələ keçirmək planından əl çəkmədi. 1722-ci ilin dekabrında polkovnik Şipovun başçılığı ilə rus eskardası Rəşti zəbt etdi. Matyuşkinin başçılığı ilə rus donanması 1723-cü il iyulun 28-də Bakını tutdu.

II Təhmasib Rusiyadan kömək almaq üçün İsmayıl bəyin başçılığı ilə Peterburqa nümayəndə heyəti göndərdi. İsmayıl bəy 1723-cü il sentyabrın 12-də Peterburqda şahdan icazə almadan Rusiya ilə müqavilə bağladı. Müqaviləyə görə, Dərbənddən Gilana qədər dəniz sahili torpaqlar Rusiyaya verildi. Rusiya isə əfqanlara qarşı mübarizədə İrana kömək göstərəcəyini öhdəsinə götürürdü. Lakin şah hökuməti bu müqaviləni tanımadı.

Rusiyanın Xəzər hövzəsində Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsindən narahat olan İngiltərə və Fransa Osmanlı dövlətini Rusiyaya qarşı müharibəyə təhrik edirdilər. Osmanlı dövlətinin hakim dairələri də Cənubi Qafqazı tutmaqda maraqlı idilər.

Osmanlı qoşunları 1723-cü ilin oktyabrında Gəncəyə hücum etdi, lakin şəhəri tuta bilmədi, 1724-cü ilin iyununda isə İrəvanı müqavimətsiz ələ keçirdi. Rusiya isə Osmanlı dövləti ilə toqquşmaq istəmir, münaqişəni diplomatik Yolla həll etməyə çalışırdı. Avropa dövlətlərinin maneələrinə baxmayaraq 1724-cü il iyulun 12-də Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında

Peterburq müqaviləsinin şərtlərinə uyğun sülh müqaviləsi bağlandı. İstanbul müqaviləsinə görə Osmanlılar Dərbənd, Bakı, Salyan, Lənkəran, Rəşt və Ənzəlinin Rusiyaya ilhaqını tanıdı. Rusiya Xəzəryanı vilayətlərdən başqa Azərbaycanın qalan torpaqlarının Türkiyə tərəfindən tutulmasına razılıq verdi. Qoşun saxlamaq şərti ilə, Şamaxı Osmanlıların himayəsinə keçdi. Beləliklə, Azərbaycan ərazisi Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında bölündü.

I Pyotr-un ölümündən sonra saray çevrilişləri Rusiyanı zəiflətdi, onun beynəlxalq nüfuzu aşağı düşdü, Xəzəryanı əraziləri əldə saxlamaq imkanı məhdudlaşdı. 1732-ci il yanvarın 21-də Rusiya ilə İran arasında Rəşt müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə görə, Rusiya Kürdən cənubda yerləşən torpaqları Səfəvi dövlətinə qaytardı, səfəvilər isə bu ərazilərə osmanlıları buraxmamağı öhdəsinə götürdü.

Nadir şahın apardığı müharibələrin bütün xərci xalqın üzərinə düşdü. Ona görə də, vergilər gündən günə artırdı. Digər tərəfdən Nadir şah vergilərin toplanmasını mərkəzləşdirdiyinə görə, yerli feodalların gəlirləri azalmışdı, onlar da Nadir şahın hakimiyyətindən narazı idi. Bütün bunlar Nadir şahı qarşı xalqın mübarizəsini gücləndirdi.

1734-cü ildə Astarada kəndlilərin İran zülmünə qarşı üsyanı baş verdi. Şəkinin Biləcik kəndinin sakinləri də üsyan etdilər. 1737-ci ildə Nadir şah Hindistana və Mərkəzi Asiyaya yürüş etdi. Nadir şahın ölkədə olmasından istifadə edən Car camaatı 1738-ci ildə üsyan qaldırdı. Onlara Divanə İbrahim və Xəlil başçılıq edirdilər.

1743-cü ildə Şirvan Şəki, Təbriz, Xoy və Səlmasda yeni üsyanlar baş verdi. Bu dövrdə azadlıq mübarizəsinin mərkəzlərindən biri Şəki idi.

Şirvan və Şəkidə baş verən üsyanlardan sonra xalqın vəziyyəti daha da ağırlaşdı. 1747-ci ildə Ərdəbildə və Təbrizdə üsyan başladı. Təbriz üsyanına III Sam Mirzə başçılıq edirdi. Xalqların azadlıq mübarizəsi, aramsız müharibələr, iqtisadi vəziyyət, iri feodal qrupları arasındakı mübarizə Nadir şah dövlətinin süquta yetirdi. 1747-ci il iyunun 19-da Nadir şah sui-qəsd nəticəsində öldürüldü, onun yaratdığı dövlət süqut etdi.

Mövzu – 13. Azərbaycan xanlıqlar dövründə

Plan:

- *Cənub xanlıqları*
- *Şimal xanlıqları*
- *Bakı, Şamaxı və Quba xanlıqları*
- *Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan xanlıqları*
- *Lənkəran, Bakı və Gəncə xanlıqları*
- *Xanlıqların sosial-siyasi-iqtisadi həyatı*
- *Xanlıqların xarici siyasəti*

XVII əsrin ortalarında Nadir şahın yaratdığı dövlət dağıldıqdan sonra Azərbaycanda xanlıqlar adı altında bir sıra feodal dövlətlər meydana gəldi. Xanlıqların meydana gəlməsinin səbəbləri natural təsərrüfatın mövcudluğu, ayrı-ayrı vilayətlər arasında iqtisadi əlaqələrin zəifliyi, Qərbi Avropa dövlətləri və Rusiyanın Azərbaycanda maraqlarının toqquşması idi.

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlara, sultanlıqlara və mülkçülərə parçalandı. Azərbaycanın cənubunda Urmiya, Təbriz, Xoy, Qaradağ, Ərdəbil, Sərab, Maku, Marağa xanlıqları, şimalında isə Şəki, Qarabağ, Quba, Dərbənd, Bakı, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Lənkəran, Salyan, Cavad xanlıqları meydana çıxdı. Bununla yanaşı Azərbaycanda 5 sultanlıq (İlisu, Ərəş, Qazax, Qəbələ, Şəmşəddil), Qarabağ xanlığından asılı olan 5 mülkçülük (Xaçın, Vərəndə, Gülüstən (Talış), Çiləbörd, Dizaq), Car-Balakəndə 6 camaatlıq var idi.

XVIII əsrin ortalarında Urmiya gölünün cənub-qərbində Urmiya xanlığı meydana çıxdı. Onun əsası Nadir şahın əmisi oğlu Fətəli xan Əfşar (1747-1763) tərəfindən qoyulmuşdu. O, İranda hakimiyyət uğrunda gedən

mübarizədən istifadə edərək öz ərazisini genişləndirməyə çalışırdı. Təbrizi ələ keçirib paytaxtı bura köçürdü. Nadir şahın görkəmli sərkərdələrindən biri Azad xanı öz tərəfinə çəkdi. Xoy hakimi Şahbaz xanla ittifaqa girdi. Qaradağ, Marağa və Sərab xanlıqlarını hərbi yolla özündən asılı vəziyyətə saldı. O, 1775-ci ildə İrəvan üzərinə hücum etdi, lakin müvəffəqiyyət qazanmadı.

Kərim xan Zənd Urmiya xanlığını məğlub etdikdən sonra Azərbaycanın cənubundakı xanlıqlar müstəqil oldular. Xoy xanlığı nisbətən güclü idi. Şahbaz xan Kərim xan Zənd tərəfindən əsir aparıldıqdan sonra Xoy xanlığında hakimiyyət Dünbuli tayfasından olan Əhməd xanın (1763-1786) əlinə keçdi. Onun dövründə Xoy xanlığı xeyli gücləndi. O, öz təsirini İrəvan, Naxçıvan, Qaradağ və Sərab xanlıqlarına yaymışdı. 1786-cı ildə Əhməd xan öldürüldü, bundan sonra xanlıq zəiflədi.

Qaradağ xanlığının paytaxtı Əhər şəhəri idi. XVIII əsrin birinci rübündən Qaradağ hakimi Kazım xan müstəqil oldu. Mərkəzi hakimiyyətə tabe olmadığı üçün Nadir şahın ölümündən sonra Kazım xan (1748-1752) Qaradağ xanlığında hakimiyyəti bərpa etdi. Qaradağ xanlığı 1782-ci ildə Xoy və Qarabağın birləşmiş qüvvələri tərəfindən tutuldu, 1791-ci ildə isə Ağa Məhəmməd xan Qacara tabe edildi.

Ərdəbil xanlığının əsasını Şahsevən tayfasından olan Nəzərəli xan (1747-1783) qoymuşdu. Onun zəndlər və qacarlarla münasibəti gərginləşmişdi. Qarabağ və Talış xanlıqları ilə dostluq münasibətində olmuşdu. 1784-cü ildə Qubalı Fətəli xan buraya yürüş etdi. O, Rusiyanın narazılığından sonra qoşununu buradan çıxartdı. Nəsir xanın (1783-1808) dövründə Ərdəbil xanlığı Qacarı hakimiyyətini qəbul etdi.

1743-cü ildə Hacı Çələbinin (1743-1755) başçılığı ilə Şəkiddə üsyan baş verdi və müstəqil Şəki xanlığı yarandı. Nadir şahın ölümündən sonra Hacı Çələbi yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək, Şəki xanlığının daxili vəziyyətini möhkəmlətdi. Hacı Çələbi Azərbaycanı birləşdirmək üçün Təbriz, Gəncə, Qarabağ, Şirvan xanlıqları ilə mübarizə aparmış və xanlığın ərazisini genişləndirməyə çalışmışdı.

Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycanda yaranan xanlıqlardan biri də Şamaxı xanlığı idi. Xanlığın əsasını Hacı Məhəmmədəli, Xançobanı

tayfasından olan Məhəmməd Səid və Ağası qardaşları qoymuşdu. Xanlığı digər xanlıqlardan fərqləndirən əsas cəhət burada iki hakimiyyətin olması idi. Xanlığın mərkəzi, Yeni Şamaxı (Ağsu) olan hissəsini Məhəmmədəli xan, mərkəzi Şamaxı olan hissəsini isə, Məhəmməd Səid və Ağası qardaşları idarə edirdilər. 1763-cü ildə Məhəmməd Səid hücum edib Yeni Şamaxını tutdu, Məhəmmədəli xanı əsir aldı. Yeni Şamaxı köhnə Şamaxıya birləşdirildi.

Qubalı Fətəli xanla Şamaxı xanları arasında münasibətlər gərgin olmuşdu. Fətəli xan və Şəki xanı Hüseyn xan birləşib 1767-ci ildə Şamaxını tutdular, xanlığın bir hissəsi Qubaya, bir hissəsi Şəkiyə birləşdirildi.

Quba xanlığı Azərbaycanın şimal-şərqində strateji əhəmiyyətə malik olan və mühüm ticarət yolu keçən ərazidə meydana gəlmişdir. Quba xanlığının banisi Hüseynəli xan (1726-1758) Rusiya çarı tərəfindən bu vəzifəyə təyin olunmuşdu. Xanlığın mərkəzi əvvəl Xudat, 1735-ci ildən sonra Quba olmuşdur. Bu zaman Salyan torpaqları da Qubaya daxil idi. Salyan Nadirin dövründə ondan alınmışdı. Hüseynəli xan 1756-cı ildə onu yenidən Qubaya birləşdirdi. Hüseynəli xandan sonra hakimiyyətə gələn oğlu Fətəli xan (1758-1789) xanlığın mövqeyini daha da qüvvətləndirdi. Fətəli xan xarici siyasət yeridərək Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək ideyasını həyata keçirməyə çalışırdı.

Qarabağ xanlığının əsası Cavanşirlər tayfasından olan Pənahəli xan (1748-1763) tərəfindən qoyulmuşdu. Gəncə bəyləri Nadirin şah olmasına qarşı etiraz etdikdən sonra qarabağlıların bir hissəsi Xorasan və Əfqanıstana sürgün edilmişdi. Onların içərisində Pənahəli və qardaşı Fərzəli bəy də var idi. Fərzəli bəy Nadir şahın qəzəbinə düşər olduqdan sonra Pənahəli Muğana qaçmış və Nadir şahın ölümündən sonra Qarabağa qayıdaraq, 1748-ci ildə Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirmiş, qohumlarını və yaxın adamlarını buraya yerləşdirmiş və Qarabağ xanlığının əsasını qoymuşdu. Pənahəli xan Qarabağ mülüklərinin separatçılıq hərəkətlərinə son qoydu.

XVIII əsrin sonlarında yaranmış İrəvan xanlığının əsasını Mir Mehdi xan qoymuşdur. Mir Mehdi xandan sonra hakimiyyətə Hüseynəli xan (1764-1783) keçdi. Onun dövründə gürcülər bir neçə dəfə buraya hücum etdilər. Onlar 1765 və 1769-cu illərdə hücum zamanı böyük qənimət ələ

keçirdilər. 1789-cu ildə II İrakli ilə Hüseynəli xan xərac verməkdən imtina etdi. İrəvan xanlığının Osmanlı dövləti ilə həmsərhəd olması onu gürcü və rusların hücumdan qoruyurdu.

XVIII əsrin ortalarında yaranan, Zəngəzur dağlarından Araza qədər ərazisini əhatə edən Naxçıvan xanlığının əsasını Kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan (1747-1763) qoymuşdu. O, siyasi cəhətdən zəif olduğu üçün Pənahəli xandan asılı olmuşdu. Onun ölümündən sonra hakimiyyətə Hacı xan Kəngərli gəlmişdi, onu əvəz edən oğlu Rəhim xanın dövründə xanlıq xeyli zəif idi. 1783-cü ildə Xoy hakimi Əhməd xan öz adamı Cəfərqulu xanı Naxçıvanda hakimiyyətə gətirdi. Ondan sonra hakimiyyətə gələn Kəlbəli xan Qarabağ xanın hücumlarını dəf edib müstəqil siyasət yeritməyə çalışdı. Kəlbəli xan Rusiyaya meyl edirdi.

Lənkəran xanlığı Talış dağları və Xəzər dənizindən Muğan düzünə qədər olan ərazisini əhatə edirdi. Mərkəzi əvvəl Astara, sonra isə Lənkəran şəhəri olmuşdu. Səfəvilərin dağıldığı dövrdə Qızılağac əyanlarından biri olan Musa Astaranı Talışın mərkəzinə çevirdi. Lakin Nadir şah onu hakimiyyətdən kənarlaşdırdı və Ərdəbilli Seyid Abbası onun yerinə təyin etdi.

Bakı xanlığının ilk xanı I Mirzə Məhəmməd (1748-1768) olmuşdu. Onun dövründə xanlığın iqtisadiyyatı nisbətən dirçəlmişdi. Onun oğlu Məlik Məhəmmədin dövründə (1768-1784) xanlıq müstəqilliyini itirmiş, Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü. Fətəli xanın ölümündən sonra II Mirzə Məhəmmədin dövründə xanlıq müstəqil idi. Lakin o, əmisi Hüseynqulu xanla mübarizədə məğlub oldu. 1796-cı ildə rus qoşunları Bakını tutdu. Rus qoşunları geri çağrıldıqdan sonra Hüseynqulu xan İrana meyl etdi. Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşada öldürüldükdən sonra xanlıq müstəqil oldu. 1803-cü ildə Hüseynqulu xan Rusiyanın himayəsinə keçdi, lakin 1804-cü ildə bundan imtina etdi.

Nadir şahın ölümündən sonra geri qayıdan Ziyadoğulları Gəncədə öz hakimiyyətlərini bərpa etdilər. Gəncə xanlığının birinci xanı II Şahverdi xan Ziyadoğlu (1747-1760) olmuşdu. O, gürcülərin köməyi ilə Gəncədəki İran qarnizonunu qovmuş, bunun müqavilində II İrakliyə hər il 10 min tuman qızıl pul verməli olmuşdu. Onun oğlu Məhəmməd həsən xan (1760-1780) bu pulu verməkdən imtina etdi və asılılıqdan qurtardı. Qardaşını öldürərək

hakimiyətə gələn Məhəmməd xan da bu siyasəti davam etdi. 1780-ci ildə II İrakli və İbrahimxəlil xan Gəncəyə hücum etdilər. Məhəmməd xan kor edilib Şuşaya aparıldı. Gəncə qaliblərin təyin etdiyi iki hakim tərəfindən idarə edilirdi. Beləliklə, burada ikihakimiyyətlilik yarandı. 1783-cü ildə Hacı bəyin başçılığı ilə üsyan edən gəncəlilər bu vəziyyətə son qoydular.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”

Axundov Nadir

Mövzu – 14. Qacarın və Zubovun Azərbaycana yürüşü

Plan:

- *Qacarın Azərbaycana yürüşü*
- *Zubovun Azərbaycanaya yürüşü*
- *A. Qacarın 1797-ci ildə II yürüşü*

XVIII əsrin ikinci yarısında natural təsərrüfatın hökmranlığı, daxili çəkişmələr, beynəlxalq şərait Azərbaycanda vahid dövlət yaranmasına imkan vermədi. Kərim xan Zəndin ölümündən sonra (1779) İranda hakimiyyət uğrunda yenidən başlanan mübarizədə Qacarlar tayfasından olan Ağa Məhəmməd xan Qacar (1742-1797) qalib gəldi. O, 1785-ci ildə bütün Mərkəzi və Cənubi İran torpaqlarını tutdu. 1785-ci ildə Tehranı paytaxt seçdi.

Qacarın yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanın şimal xanlıqlarının beynəlxalq vəziyyəti mürəkkəb idi. Xanlıqlar arasında düşmənçilik,

çəkişmələr davam edirdi. Xanlıqların bəziləri Osmanlı dövlətinə, bəziləri isə Rusiyaya meyl göstərirdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycanın Şimal torpaqlarını əvvəlcə dinc yolla özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışdı, xanlara məktub yazaraq onun hakimiyyətini qəbul etmələrini tələb etmiş, lakin rədd cavabı almışdı.

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar 85 minlik qoşunla Azərbaycana hücum etdi. Birinci dəstə Muğandan keçib Dağıstanı, ikinci dəstə İrəvanı ələ keçirməli, üçüncü dəstə Qacarin başçılığı ilə Qarabağdan keçib Tiflisi tutmalı idi. Qacar Şuşanı mühasirəyə aldı. 33 günlük mühasirə bir nəticə vermədi. Qacar Şuşanın mühasirəsindən əl çəkib Tiflisə hərəkət etdi. Cavad xan və İbrahimxəlil xanın düşmənləri olan məliklər onlara qoşuldular. 1795-ci il sentyabrın 12-də Tiflis tutuldu və yandırıldı, 12 min əsir və çoxlu qənimət ələ keçirib Muğana gəldi. Lakin general Zubovun başçılığı ilə rus qoşunları Cənubi Qafqaza hücum etdiyi zaman Qacar Muğanda özünü şah elan etdi.

Qacarin Tiflisi tutması onu himayə edən Rusiya üçün böyük zərbə idi. Rusiya Gürcüstanı müdafiə etməyə başladı. 1796-cı ilin əvvəllərində rus və gürcü qoşunları Gəncəni mühasirə etdi. Cavad xan bac verməyə razı oldu. Rus qoşunları Dərbəndə hücum etdi. Azərbaycana qarşı hazırlanan hərbi yürüşə general V.Zubov başçılıq edirdi. 1796-cı il aprelin 18-də V.Zubov Azərbaycana hərbi yürüşə başladı, Şeyxəli xanın müqavimətlərinə baxmayaraq rus qoşunları Dərbəndi tutdu. Şeyxəli xan əsir alındı, şəhərin idarəsi Fətəli xanın Rusiyaya meyl edən qızı Pəri xanıma tapşırıldı. İyunun 6-da Quba, iyunun 13-də Bakı, Şamaxı tutuldu. Qarabağ xanı öz oğlu Əbülfət ağanı Zubovun yanına göndərdi və Rusiyanın himayəsini qəbul etdiyini bildirdi. Zubov 1797-ci ilin yazında Azərbaycanın cənubuna hücum etməyi planlaşdırmışdı. Lakin 1796-cı ilin sonunda II Yekaterina öldü, hakimiyyətə gələn I Pavel rus qoşunlarını Azərbaycan və Dağıstandan geri çağırırdı və Rusiyanın Azərbaycanı ələ keçirmək planı baş tutmadı.

Rusların Azərbaycanı tərk etməsindən sonra 1797-ci ilin yazında Qacar ikinci dəfə Azərbaycana yürüş etdi. Bu zaman quraqlıq və aclığın olması əhəlinin vəziyyətini pisləşdirmişdi. Qacar Şuşanı mühasirə etdi. İbrahimxəlil xan Balakənə qohumu Ümmə xanın yanına qaçdı. Qacar Şuşanı ələ keçirdi, əhali üzərinə çoxlu xərac qoydu. 1797-ci il iyulun 4-də

İbrahimxəlil xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəyin təşəbüsü ilə Qacarın yaxın adamları Səfərli və Abbas bəy tərəfindən ona sui-qəəs təşkil edildi və öldürüldü. İran qoşunları Şuşanı tərk etdi. Şuşada hakimiyyət Məhəmməd bəyin əlinə keçdi. O, İbrahimxəlil xanın Qacar tərəfindən həbs edilmiş vəziri Vaqifi edam etdirdi.

Lakin sonra İbrahimxəlil xan geri qayıdıb hakimiyyətini bərpa etdi. Qacarın cəsədini İranda hakimiyyətə gəlmiş Qacarın qardaşı oğlu Fətəli şah qaytardı. Şah İbrahimxəlillə qohum olmaq arzusunda olduğunu bildirdi. Xan qızı Ağabəyimi şahın sarayına göndərdi və gərginliyi aradan qaldırdı. Bundan sonra Azərbaycanın şimal xanları müstəqillik qazandılar, lakin bu əlverişli vəziyyətdən istifadə edə bilmədilər, ara müharibələri başladı. Bundan sonra Rusiya İranın Xəzəryanı vilayətlərindən əl çəkməsinə tələb etdi.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”
Axundov Nadir

Mövzu – 15. Azərbaycanın Rusiya ilə İran arasında bölünməsi

Plan:

- *Sisanovun Azərbaycana yürüşü*
- *I Rus-İran müharibəsi. Gülistan müqaviləsi*

- *II Rus-İran müharibəsi. Türkmənçay müqaviləsi*

Bu dövrdə Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Bəzi xanların Azərbaycanı birləşdirmək siyasəti baş tutmadı. Buna natural təsərrüfatın mövcudluğu, ara müharibələr, daxili çəkişmələr və xarici hücumlar imkan vermədi. Azərbaycanın iqtisadi – siyasi və hərbi – strateji mövqeyi Rusiya ilə Avropa arasındakı ziddiyyətləri artırırdı. Belə bir şəraitdə Azərbaycan Osmanlı eyni zamanda Rusiya ilə İran dövlətlərinin maraq dairəsində idi. Azərbaycan uğrunda İran və Rusiya arasında ziddiyyətlər daha kəskin idi. Rusiya Azərbaycanın müstəqilliyi üçün çox böyük təhlükə törədirdi. Avropa dövlətlərinin İran ticarətində rolu getdikcə artırdı. Elə buna görə də Avropa dövlətləri Xəzər Hövzəsi və Cənbui Qafqazın Rusiyanın təsir dairəsinə düşməyini istəmirdilər. 1801-ci ilin sentyabrında rus çarı I Aleksandr Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya yerləşdirilməsi haqqında manifest verdi. Bununla yanaşı Gürcüstanın təbəçiliyində olan Azərbaycan torpaqları Qazax, Şəmşəddil və Borçalı Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Beləliklə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalının başlanğıcı qoyuldu. 1801-ci ildə Rus çarı Qafqaz qoşunlarının baş komandanına yazırdı ki, İrəvan, Gəncə, Şirvan, Bakı və başqa xanlıqları Rusiya tərəfinə çəkmək üçün tədbirlər görsün. Rusiya Şərqi Gürcüstandan Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün baza kimi istifadə edirdi. 1803-cü ildə Rus qoşunları Car – Balakənə hücum etdi. Carlılar tərəfindən ciddi müqavimətlə qarşılaşsalar da onları məğlub edib Balakənə daxil oldular və onları da məğlub etdilər. Sisianov Gəncənin tutulmasına xüsusi diqqət yetirirdi. O, buranı dinc yolla ələ keçirməyə çalışırdı. Gəncə üzərinə yürüş 1203-cü il noyabrın 22-də başladı. Sisianov Cavad xana yazdığı məktubunda iddia edirdi ki, Gəncə və onun ətrafındakı ərazilər vaxtilə Gürcüstana məxsus olmuş və buna görə də Gəncə döyüşsüz təslim olmalıdır. Lakin Cavad xan bu iddianı qəbul etmir və Sisianova bildirir ki Gəncə heç vaxt Gürcüstanın tərkibində olmamışdır. Gəncəyə ancaq mənim cəsədimin üstündən keçib girə bilərsiniz. Bu cavabdan sonra Rus qoşunları hücumu keçdi, ilk döyüş şəhərdən bir qədər aralıda Quruqobu adlanan yerdə baş verdi. Cavad xan və oğlu Hüseyinqulu ağa şəhid oldular. Şəhid olanların sayı 1500, əsir düşənlərin sayı isə 1700 nəfərə çatırdı. Xanın arvadı Bəyim Sisianovu öldürməyə cəhd cəhd etdi, lakin bu baş tutmadı. Gəncənin tutulması digər xanlıqların da işğalına yol açdı. Şəhərin adı dəyişdirilərək

çarın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. Şəhərin köhnə adını işlədənlər 1 manat gümüş pul cərimə edilirdilər. Rusiyanın Qafqazdakı müvəffəqiyyətləri Avropanı və İrani ciddi narahat edirdi. Avropa dövlətləri İrana köməyə göstərəcəklərini vəd etməklə Rusiyaya qarşı müharibəyə təhrik etdilər. 1804-cü ildə Rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılmasını tələb edən nota İran tərəfindən verildi. Lakin Rusiya bu notanı qəbul etmədi. Rədd cavabı aldıqdan sonra İran qoşunları İrəvan istiqamətində hücumla keçdilər. Beləliklə I Rus İran müharibəsi başladı. Müharibədə Rus qoşunları məğlub oldu. Sisianov İrəvan hakimindən şəhəri ruslara təslim etməyi tələb etdi, lakin onun tələbi rədd edildi. Rus qoşunları İrəvanı ələ keçirə bilməyib geri çəkildilər. Gəncəni ələ keçirdikdən sonra Sisianov digər xanlıqları da ələ keçirməyə başladı. Vəziyyətin gərgin olduğunu görən İbrahim Xəlil xan 1805-ci il mayın 14-də Gəncə yaxınlığında Kürəkçay sahilində Sisianovla görüşdü. Rusiya ilə Qarabağ xanlığı arasında Kürəkçay müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Qarabağ xanlığı Rusiyanın vassal asılılığına çevrilir, xarici siyasət hüququnu itirir, onun ərazisində rus qoşunu saxlanılır. Xərac verir, bütün bunların əvəzində xanlığın daxili müstəqilliyi saxlanılırdı. Mayın 21-də Şəkili Səlim xan eyni şərtlərlə Rusiyanın asılılığını qəbul edir və müqaviləni imzalayır. Bundan sonra Sisianov Şirvan xanı Mustafa xana məktub yazaraq bildirir ki, Rusiyanın ali hakimiyyətini könüllü olaraq qəbul etsə, xan hüququ saxlanılacaq. Xanlığın daxili işlərinə qarışılmayacaq, xanlıqdan vergi alınacaq və onun xarici siyasət hüququ olmayacaq. Mustafa xanın göstərdiyi səylərə baxmayaraq o, Rusiyanın ali hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Şirvan xanlığını ələ keçirdikdən sonra Sisianov Bakı üzərinə hücumla keçdi. Sisianov bağlanılacaq müqavilənin layihəsini Hüseynqulu xana göndərdi. Hüseynqulu xan şəhərin rəmzi açarlarını Sisianova verərkən xanın əmisi oğlu İbrahimbəy sisianovu öldürdü.

1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində Rusiya ilə İran arasında müqavilə imzalandı. Gülüstan müqaviləsinə görə İrəvan və Naxçıvan xanlığı İranın hakimiyyəti altında qaldı. Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Lənkəran habelə Şərqi Gürcüstan və Dağıstan Rusiyaya ilhaq edildi. Müqaviləni Rusiya tərəfindən General Rtişşev İran tərəfindən isə Mirzə Əbdül Həsən imzaladı.

1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsi imzalandı. Danışıqlarda Abbasqulu Ağa Bakıxanov da iştirak edirdi. Müqavilə 16 bənddən ibarət idi.

müqaviləyə görə İran Şimali Azərbaycana iddialarından əl çəkir, işğal edilmiş xanlıqlarla yanaşı İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiyaya verilirdi.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər” Axundov Nadir

Mövzu – 16. Çarizmin müstəmləkə siyasəti və ona qarşı üsyanlar

Plan:

- *Komendant idarə üsulu*
- *Çarizmin köçürmə siyasəti*
- *Çarizmin iqtisadi siyasəti*
- *Müstəmləkə zülmünə qarşı üsyanlar*
- *1840-cı illərin islahatları*
- *Babilər hərəkatı*

Rusiya müstəmləkəçiləri komendant idarə üsulu adlandırılan yeni hərbi idarəetmə sistemini yaratdılar. Keçmiş xanlıqlar və sultanlıqlar əyalət və dairələrlə əvəz olundu. Şimali Azərbaycan ərazisində Bakı, Quba, Şəki, Lənkəran, Şirvan, Qarabağ əyalətləri, Yelizavetpol, Car – Balakən dairələri, Qazax və Şəmşəddil distansiyaları yaradıldı. Koendant mütləq hakim hesab olunurdu. Onların tək cə ölüm hökmü vermək hüquqları yox idi. Azərbaycan torpaqlarında Erməni dövləti yaratmaq Rusiyanın çoxdankı planı idi. Belə ki, Şimali Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə İran və Osmanlı imperiyalarından Ermənilərin köçürülməsinə başlandı. Beləliklə Osmanlıdan 90 mindək, İrandan 40-50 minədək erməni köçürüldü. Köçürmə prosesi nəticəsində Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ bölgələrində əhalinin etnik tərkibi çox kəskin dəyişikliyə məruz qalmışdı.

I Nikolay müstəmləkə rejimini daha da gücləndirdi. Qafqazdakı qonşu xalqlara nisbətən çarizmin Şimali Azərbaycanda milli dini və ictimai zülmü daha dözülməz idi. Müxtəlif çinli çar məmurları xalqın milli

sərvətlərini acgözlüklə mənimsəyib əhalinin milli heysiyyətinə toxunur, təhqir edir, insani ləyaqətini alçaldırdı.

Çarizmin müsəmləkəçilik siyasətinə qarşı ilk silahlı üsyan 1830-cu ildə Car-Balakəndə baş verdi. Üsyana Şeyx Şaban başçılıq edirdi. Düşmən ordusu ilə ilk döyüş tikilməkdə olan Zaqatala qalası yaxınlığında iyunun 21-də baş verdi. Döyüşün nəticələri üsyançılar üçün uğursuz oldu. Lakin Hənzət bəy 2000 süvari ilə Cara daxil oldu. Hənzət bəyin başçılığı ilə baş verən üsyan qələbə əldə etdi. Lakin bu qalibiyyət uzun sürmədi. Rus zabitləri Şeyx Şabanı və Hənzət bəyi ələ aldılar. Onlar öz qoşunlarını çəkib apardılar. Üsyançıların birliyi pozuldu və qüvvələri parçalandı. Onlar məğlubiyyətə uğradılar.

Çarizmin Şimali Azərbaycanda yaratdığı komendant idarə üsulu Lənkəran əyalətində özünü daha qabarıq göstərirdi. 1824-cü ildə Lənkəran əyalətinin komendantı İlyinski olmuşdur. Onun rüşvətخورluğu, özbaşınalığı və qəddarlığı həddini aşmışdı. Lənkəran xanı Mir Həsən xan İlyinski tərəfindən təqiblərə və təhqirlərə məruz qaldığı üçün 1826-cı ildə İrana qaçmalı olmuşdu. İlyinski onun ailəsini də rahat buraxmır, əmlaklarının 2/3-ni ələ keçirmişdi. Üsyançılar Mir Həsən xanı üsyana rəhbərlik etməsi üçün İrandan Lənkərana dəvət etdilər. Üsyan 1831-ci ildə baş verdi. Üsyançıların sayı 2000 nəfərə çatırdı. Lakin bunu görən Paskeviç qonşu əyalətlərdən 5000 nəfərlik qoşun topladı. Beləliklə talış üsyanı da məğlubiyyətlə nəticələndi. Üsyançıların sayca az olması, yaxşı silahlanmamaları, ruh düşkünlüyü, pərakəndəlik məğlub olma səbəblərindən idi.

1837-ci ildə quba üsyanı baş vermişdir. Quba üsyanı istər iştirakçıların sayına, istərsə də təsir dairəsinə görə bütün üsyanlar içində ən güclüsü idi. Üsyana Hacı Məhəmməd və Yarəli rəhbərlik edirdi. Üsyançıların sayı 12000 nəfərə çatmışdı. Hücüm planı hazırlamaq üçün hərbi şura yaradılmışdı. Üsyançılar hər birində 4000 nəfər olmaqla 3 dəstəyə ayrılmışdı. əyalətin komendantı Polkovnik Gimbut idi. Quba üsyanı digər üsyanlardan fərqli olaraq uğur əldə etdi, lakin burada xəyanətin baş verməsi Quba üsyanını da məğlubiyyətlə nəticələndirdi. Belə ki, Hacı Məhəmmədin keçmiş dostu Məhəmməd Mirzə xan xəyanət yolu ilə Hacı Məhəmməd və oğlunu hökumətə təhvil verdi. Hacı Məhəmməd və oğlu

edam olundu. Yarəli isə dağlara qaçıb mübarizəsini davam etdirdi. Lakin, Yarəli mübarizənin mənasız olduğunu görüb Rusiyaya sadıq qalacağına and içərək və Rusiya xəzinəsinə xərac verməklə canını xilas etdi.

1838-ci ildə Şəki üsyanı baş verdi. Üsyana Məşədi Məhəmməd rəhbərlik edirdi. Şəki üsyanında da üsyanın baş vermə və məğlub olma səbəbləri digər üsyanlar ilə eyni idi.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər” Axundov Nadir

Mövzu – 17. Azərbaycan XX əsrin II yarısında

Plan:

- *Şimali Azərbaycan XIX əsrin 60-90 –cı illərində. Sosial-iqtisadi inkişaf*
- *Burjua islahatları*
- *Neft sənayesi. H.Z.Tağıyev*
- *Kəndli və fəhlə hərəkatı*
- *Cənubi Azərbaycanda əhəlinin çıxışları*

XX əsrin əvvəllərində baş vermiş dünya iqtisadi böhranı Rusiya iqtisadiyyatını da bürüdü. Böhran Azərbaycan iqtisadiyyatının bəzi sahələrini də əhatə etdi. 1900-1903-cü illərin iqtisadi böhranı Azərbaycanda

iqtisadiyyatın neft sənayesinə daha güclü təsir göstərdi. Böhran illərində neft hasilatı xeyli azaldı. 1901-ci ildə Azərbaycanda 671 milyon pud neft istehsal edilmişdirsə, 1903-cü ildə bu rəqəm 597 milyon puda enmişdi.

Böhran illərində xırda və orta müəssisələr iflasa uğrayır və bunun nəticəsində təmərküzləşmə prosesi güclənirdi. 1901-ci ildə Bakıda olan 146 şirkətdən 5 ən irisi bütün neft hasilatının 42,5%-ni öz əlində toplamışdı.

Rus – yapon müharibəsi və 1905-1907-ci illər inqilabı iqtisadiyyatın böhrandan sonrakı canlanmasına imkan vermədi. 1909-cu ildə Rusiya sənayesindəki iqtisadi durğunluğu yüksəliş əvəz etdi. Lakin yüksəliş Azərbaycan sənayesində baş vermədi və durğunluq davam etdi. 1909-1913-cü illərdə Bakı neft istehsalına görə dünyada birinciliyini ABŞ-a verməli oldu. 1912-ci ildə Rusiyanın və xarici ölkələrin 7 nəhəng bankı tərəfindən təşkil edilmiş “Oyl” inhisar birliyi 20 iri firmanı birləşdirirdi.

Mexaniki istehsal neft sənayesi üçün dəzgah və avadanlıq hazırlamaqla məşğul olurdu. Bu müəssisələrin çoxu “Vulkan” və digər səhmdar cəmiyyətlərinə məxsus idi. Yük dövriyyəsinə görə Rusiyanın bir çox limanlarını geridə qoyan Bakıda gəmilərin təmiri böyük əhəmiyyətə malik idi. Gəmi təmiri zavodlarının çoxu “Qafqaz və Merkuri”, “Xəzər neft sənayesi və ticarəti”, “Nobel qardaşları” və digər, səhmdar cəmiyyətlərinin əlində idi. Azərbaycan kapitalistlərinin (H.Z.Tağıyev, A.Dadaşov, İ.Hüseynov və b.) gəmi təmiri müəssisələri var idi.

Azərbaycanda əlvan metallurgiya sənayesi də yüksək inkişaf etmişdi. Gəncə quberniyasındakı 8 mis zavodu içərisində Simens qardaşlarının Gədəbəydəki zavodları mühüm yer tuturdu. Qalakənd zavodunda saflaşdırılan mis sonrakı emal üçün Almaniyaya aparılırdı. Moskvada belə zavodun tikilməsi ilə 1906-cı ildə Qalakənd zavodu öz fəaliyyətini dayandırdı.

1900-cü ildə “Simens qardaşları K⁰” cəmiyyəti ilə “Voqau və K⁰” konserni arasında bağlanan müqaviləyə görə, istehsal edilmiş mis Moskva mis prokat zavoduna yalnız bu inhisarlar vasitəsilə satıla bilərdi. 1907-ci ildə Rusiyada 7 mis zavodunu birləşdirən “Mis” sindikatu yaradıldı. Gədəbəy mis zavodu 1917-ci ilə qədər onun tərkibində qaldı.

İqtisadi böhran barama ipək emalı fabrikinə təsir etmədi. XX əsrin əvvəllərində pambıqçılığın inkişafı ilə bağlı olaraq pambıqtəmizləmə zavodlarının sayı artmışdı. Yeyinti sənayesinin ən mühüm sahələrindən biri şərabçılıq idi.

Dünyada ən keyfiyyətli biyan Azərbaycanda yetişirdi. Rusiyada olan 7 biyan kökü emal edən zavoddan 4-ü Azərbaycanda idi.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”
Axundov Nadir

Mövzu – 18. Azərbaycan XX əsrin əvvəli və I dünya müharibəsi dövründə

Plan:

- *XX əsrin əvvəlində iqtisadi inkişaf*
- *Çarizmə qarşı iqtisadi çıxışlar*

- *Milli qırğın siyasəti*
- *Milli demokratik hərəkət*
- *Cənubi Azərbaycan 1905-1911-ci illərin i nqilabı dövründə*
- *Azərbaycan I Dünya Müharibəsi dövründə*

1914-cü il avqustun 1-də imperialist dövlətlər arasında ziddiyyətlərdən doğan Birinci dünya müharibəsi başlandı. Müharibədə iştirak edən hər bir dövlətin öz işğalçılıq planı var idi. Bu planda Azərbaycanın ərazisi və nefti xüsusi yer tuturdu. Birinci dünya müharibəsi dövründə Bakı neftini ələ keçirmək uğrunda İngiltərə, Fransa, Almaniya mübarizə aparırdı.

Osmanlı dövləti Birinci dünya müharibəsi dövründə Almaniya tərəfində iştirak etdi. 1914-cü il oktyabrın 20-də Rusiya Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Bundan sonra Birinci dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsi yaradıldı. Bu cəbhə Qara dənizdən Urmiya gölünə qədər uzanırdı. Türkiyə hərbiçilərinin planına görə, əsas əməliyyatlar Sarıqamış rayonunda həyata keçirilməli idi. Bu əməliyyata hərbi nazir Ənvər paşa özü rəhbərlik edirdi. Sarıqamış əməliyyatı 1914-cü il dekabrın 4-də başladı 1915-ci il yanvarın 18-nə qədər davam etdi və rus qoşunlarının qələbəsi ilə başa çatdı.

Azərbaycandan rus ordusuna hərbi xidmətə yalnız ali müsəlman silkinə mənsub olanlar çağırılırdı. Birinci dünya müharibəsində 200-dən çox azərbaycanlı iştirak edirdi. Onlardan Teymur Novruzov Cənub-Qərb cəbhəsində H.Naxçıvanskiyənin süvari alayında vuruşurdu. O, müharibənin ikinci günü böyük qəhrəmanlıq göstərmiş, "Müqəddəs Georgi" ordeninin dörd dərəcəsi ilə təltif edilmişdi. İlk Azərbaycanlı təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbov "İlya Muramets №16" döyüş təyyarəsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə "Müqəddəs Georgi" ordeni almışdı. O, Vilyuns səmasında 4 alman təyyarəsi ilə döyüşə girmiş, onlardan üçünü məhv etmiş və qəhrəmanlıqla həlak olmuşdu. Birinci dünya müharibəsində azərbaycanlı generallar S.Mehmandarov, Ə.Şixlinski, H.Naxçıvanski və başqaları da iştirak etmişdilər.

Azərbaycan ərazisində müharibə getməsə də, onun iqtisadiyyatına böyük ziyan dəydi. Müharibə rusiyanın iqtisadiyyatını tamamilə sarsıtdı. Müharibə Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft sənayesindəki tənəzzülü daha da gücləndirdi. Müharibə ilə əlaqədar olaraq, duru yanacaq olan tələbat artsa da, neft sənayesindəki böhran daha da dərinləşdi.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”
Axundov Nadir

Mövzu – 19. AXC-nin yaranması və fəaliyyəti

Plan:

- *Mart soyqırımı. İstiqlal ərəfəsində*
- *“İstiqlal” bəyannaməsi. AXC-nin yaranması*
- *Bakının azad olunması*
- *AXC-nin dövlət quruculuğu*
- *AXC-nin süqutu və tarixi əhəmiyyəti*

1918-ci ilin martında Bakıda vəziyyət son dərəcə gərgin idi. Cənubi Qafqazın ən güclü siyasi partiyasına çevrilmiş Müsavatın nüfuzunun getdikcə artması Bakı sovetini ciddi narahat edirdi. 1918-ci ilin martında Bolşeviklərin daşnaqlarla birləşib Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım törətməsinin əsas səbəbi məhz bu idi. Bolşevik – daşnaq birliyi Bakının müxtəlif hissələrində

Azərbaycanlılar əleyhinə mitinqlər və yığıncaqlar keçirməyə başladı. Martın 30-da səhər tezdən erməni kilsəsi yanında toplaşan daşnaq dəstəsi müsəlmanlara ilk atəşi açdı. Martın 31-i səhər tezdən bolşevik – daşnaq dəstələri Azərbaycanlılar yaşayan Kərpicxana, Məmmədli və b. məhəllələrə hücumə keçdi. Qeyri bərabər döyüşdə soyqırımə məruz qalan müsəlmanlar martın 31-də müqaviməti dayandırmalarına baxmayaraq erəmi dəstələri şəhərin dinc müsəlman əhalisinə divan tutur, azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrin əhalisini qılıncdan keçirirdilər. Müsəlmanların soyqırımı aprelin 2-si gecədən xeyli keçənədək davam etmişdi. Bolşevik – daşnaq birləşmələri “Kaspi” mətbəəsini, “Açıq söz” qəzetininin redaksiyasını Təzə - Pir məscdinin minarələrini top atəşilə zədələmişdilər. Mart soyqırımı nəticəsində təkcə Bakıda 12 mindən çox azərbaycanlı öldürülmüşdü. Bolşevik – daşnaq birləşmələri, Şamaxı, Quba, Salyan, Lənkəran və Kürdəmirdə soyqırımı davam etdirdilər. Bu soyqırım zamanı 50 minə qədər azərbaycanlı öldürülmüşdü.

1918-ci ilin yazında Cənubi Qafqazda ictimai – siyasi vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Zaqafqaziya hökumətinin Osmanlı imperiyasına müharibə elan etməsi Azərbaycanlıların soyqırımə məruz qalması milləti xilas etmək üçün müstəqil dövlətin yaradılmasını zəruri edirdi. May ayının 26-da Zaqafqaziya seyminin sonuncu iclası keçirildi. Seym özünün buraxıldığını elan etdi. Mayın 27-də Seymin Azərbaycan fraksiyasının keçirdiyi iclasda müvəqqəti Milli Şuranın yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. Mili Şura Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Beləliklə 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyi elan edildi. Milli Şura tərəfindən İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edildi. İstiqlal Bəyannaməsində deyilirdi:

Azərbaycan tamhüquqlu müstəqil dövlətdir. Cənubi Qafqazın cənub və şərq hissələrindən ibarətdir. Azərbaycanda ali hakimiyyət Azərbaycan xalqına məxsusdur. Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluş forması Xalq Cumhuriyyətidir. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Beynəlxalq birliyin bütün üzvləri ilə xüsusən həmsərhəd xalqlarla dostluq əlaqələri yaradacaq. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti öz sərhədləri daxilində millətindən, dilindən və cinsiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarına tam vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar verir. Azərbaycan xalq cumhuriyyəti onun ərazisində yaşayan bütün xalqların sərbəst inkişafına şərait yaradacaq.

HƏ min gün Milli Şura Fətəli Xan Xoyskinin başçılığı ilə müvəqqəti hökumətin tərkibini təsdiq etdi. May ayının 30-da Müvəqqəti hökumətin başçısı F.X.Xoyski Müstəqil Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaradılması haqqında məlumatı radio – teleqraf vasitəsilə xarici dövlətlərin başçılarına bildirdi. Azərbaycan bütün müsəlman şərqində ilk dəfə olaraq demokratik respublika idarə üsulunu bərqərar etdi.

Mövzu – 20. Şimali və Cənubi Azərbaycan 1920-1930-cu illərdə

Plan:

- *Sovet rejiminin yaradılması və ona qarşı üsyanlar*
- *1920-ci il Təbriz üsyanı Ş.M.Xiyabani*
- *Formal müstəqilliyin ləğv olunması. Sovet Milli siyasəti*
- *Sosialistcəsinə yenidənqurmalar*
- *Totalitar cəmiyyətin qurulması*

Birinci dünya müharibəsi dövründə İran özünü bitərəf elan etmişdi. Buna baxmayaraq; İranın şimal-qərb rayonları, o cümlədən Cənubi Azərbaycan torpaqları Antata və alman-türk ordusunun hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilmişdi. Müharibə İranda Rusiya bazarından asılı olan iri və orta sahibkarların iqtisadi vəziyyətini ağırlaşdırmışdı.

Cənubi Azərbaycanda əhalinin çıxışlarına İran Demokratik Partiyasının (İDP) əyalət komitəsi istiqamət verirdi. Əyalət komitəsinin rəhbəri Şeyx Məhəmməd Xiyabani idi. 1917-ci il aprelin 19-da İDP əyalət komitəsinin orqanı “Təcəddüd” qəzeti çap olunmağa başladı.

1918-ci ilin əvvəllərində Rusiya qoşunlarını İrandan çıxardı. İngilislər isə öz qoşunlarını İranda saxladı və buradan dövlətlərə müdaxilə məqsədi ilə baza kimi istifadə etməyi planlaşdırdı. İngilislər İrandakı fəaliyyəti rəsmiləşdirmək üçün Vüsuqüddövlə hökuməti ilə 1919-cu il avqustun 9-da İngiltərə-İran müqaviləsini bağladılar. İran İngiltərədən siyasi və iqtisadi asılılığa düşdü. Bu müqavilə ABŞ-ın mənafeyinə toxunurdu. ABŞ buna görə də İranda kütlələrin narazılığını İngilislərə qarşı yönəltdi.

İngiltərə-İran sazişi xalqın narazılığına səbəb oldu. Nazrızılıqlar Cənubi Azərbaycanın bütün şəhərlərini əhatə etdi. 1919-cu ilin oktyabrında Təbrizdə üsyan baş verdi, vali şəhərdən qovuldu, çıxışlar 1920-ci ilin əvvəlinədək

davam etdi və nümayişçilərin tələbi ilə İngilis hərbi hissələri Təbrizdən çıxarıldı. Bu dövrdə ADF fəal mübarizə metoduna keçdi.

1920-ci il aprelin ilk günlərində ADF-nin üzvlərindən bir neçəsinin həbs edilməsi üsyanın başlanmasına təkan verdi. Aprelin 6-da demokratlar silahlandılar və "Təcəddüd" qəzeti redaksiyasına toplaşdılar. Aprelin 7-də ADF silahlı üsyan planı hazırlandı və həmin gün üsyan qalib gəldi. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı silahlı üsyan mərhələsinə qədəm qoydu. Üsyana rəhbərlik etmək üçün "İctimai İdarə Heyəti" (İİH) təşkil edildi. Buraya Xiyabani başda olmaqla ADF-nin fəal üzvləri daxil oldular. İki gün ərzində Təbriz tutuldu. Xiyabani bildirdi ki, biz Vüsuquddövlə və ingilislərlə yalançı saziş bağlamış hökumət əleyhinə üsyan etmişik.

Təbriz üsyanı ilə bütün İranda imperializmə və daxili irticaya qarşı hərəkat yeni vüsət aldı. 1920-ci il iyunun ilk günlərində Gilan Respublikası elan edildi. Burada Təbriz üsyanına xüsusi maraq göstərildi.

1920-ci il aprelin 28-də XI ordunun köməyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildi, bolşeviklər Azərbaycanda hakimiyyəti ələ aldılar. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yaradıldığı elan edildi. Bütün hakimiyyət qanunverici və icraedici hakimiyyətə malik olan Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə (AMİK) verildi. Həmin gün Azərbaycan SSR xalq komissarları soveti (XKS) təşkil edildi. Onun sədri N.Nərimanov oldu.

1920-ci il mayın 6-da Bakıda Azərbaycan SSR-in birinci sovetlər qurultayı açıldı. Qurultay mayın 19-da Azərbaycan SSR Konstitusiyasını təsdiq etdi və AMİK ləğv edildi. Bu konstitusiya Rusiya Federasiyası konstitusiyası əsasında hazırlanmışdı.

1920-ci il mayın 24-də neft sənayesi milliləşdirildi və bundan sonra yaradılan Neft Komitəsinə A.Serebrovski rəis təyin edildi. Milliləşdirmə 1920-ci ilin sonunda başa çatdı. Milliləşdirilmiş sənayeni idarə etmək üçün Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası (AXTŞ) yaradıldı. Beləliklə, 1920-ci ilin aprelinde Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi itirildi, siyasi asılılığa düşmüş ölkənin iqtisadiyyatı Rusiya iqtisadiyyatının əlavəsinə çevrildi, elm və milli mədəniyyətin inkişafı üçün maneələr yaradıldı, əhali repressiyalara məruz qaldı.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər” Axundov Nadir

Mövzu – 21. Azərbaycan SSR II dünya müharibəsi illərində

Plan:

- *Azərbaycan müharibə edən dövlətlərin planlarında*
- *Azərbaycanlılar ön cəbhədə, partizan hərəkətində*
- *Azərbaycan iqtisadiyyatı müharibə illərində*
- *Azərbaycan mədəniyyəti müharibə illərində*

1939-cu il sentyabrın 1-də Almaniya Polşaya hücum etdi. Bir gün sonra Böyük Britaniya və Fransa Almaniya müharibə elan etdi. Beləliklə II dünya müharibəsi başlandı. Dünyaya ağalığ məqsədinə çatmaq üçün Almaniya SSRİ-ni sıradan çıxarmalı idi. Bunun üçün də Barbarossa planı hazırlanmışdı. 1942-ci il sentyabrın 25-də isə Bakı Hitlerin hazırladığı hücum planı olan Edelveysə görə tutulmalı idi. SSRİ-də birləşən digər xalqlar kimi Azərbaycan xalqı da faşizmə qarşı mübarizəyə qalxmışdı. Müharibənin ilk günlərindən etibarən 40000-dən çox oğlan və qız cəbhəyə getmək üçün ərizə vermişdi. Azərbaycanda 402, 223, 416-cı Milli Atıcı Diviziyaları yaradıldı. Ümumiyyətlə müharibə illərində Azərbaycandan Sovet ordusuna 60000-ə yaxın adam səfərbərliyə alınmışdı.

İsrafil Məmmədov 1941-ci ildə Novqrod yaxınlığında Fustinka kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə göstərdiyi şücaətə görə azərbaycanlılar arasında ilk dəfə olaraq Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdü.

Həzi Aslanov Moskva ətrafında gedən döyüşlərdə göstərdiyi şücaətə görə “Qırmızı ulduz” medalı ilə təltif edilmişdir. O, 1942-ci il Stalinqrad cəbhəsində göstərdiyi şücaətə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdü. İkinci dəfə isə ona ölümündən sonra 1991-ci ildə Sofet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adı verilmişdir. Həzi Aslanov 1945-ci il yanvarın 24-də döyüş əməliyyatı getməyən yerdə müəmmalı şəkildə güllə yarasından həlak olmuşdur.

II Dünya Müharibəsinin əfsanəvi qəhrəmanlarından biri də Mehdi Hüseynzadədir. O, Mixaylo ləqəbi ilə tanınmışdır. Onun qrupu 700 nəfər hərbiçini alman əsirliyindən azad etmiş, 1000 nəfərdən çox alman zabitini məhv etmişdir. Faşistlər onun başına 4000 lirə mükafat ayırmışdılar. M.Hüseynzadə 1994-cü ildə faşistlər ilə qeyri-bərabər döyüşdə düşmən əlinə keçməmək üçün son güləsini özünə vurmuşdur. Ona 1957-ci ildə ölümündən sonra Sovet İttifaqı qəhrəmanı fəxri adı verilmişdir.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər” FBK-nın sədri Abdullayeva Günel

Mövzu – 22. Cənubi Azərbaycan 1941-ci illərdə. C.Pişəvəri

Plan:

- *Cənubi Azərbaycanda demokratiya uğrunda mübarizə*
- *Pişəvərinin başçılığı ilə milli hökumətin yaranması və fəaliyyəti*
- *Milli hökumətin yaranması və fəaliyyəti*
- *Milli hökumətin süqutu və tarixi əhəmiyyəti*

İkinci dünya müharibəsində iştirak edən böyük dövlətlərin Cənubi Azərbaycan haqqında öz planları var idi. Almaniya Şimali Azərbaycanı tutduqdan sonra Cənubi Azərbaycanla birlikdə İrani tutub İran körfəzinə və Hind okeanına çıxmaq istəyirdi. İngiltərə və ABŞ-ın da Cənubi

Azərbaycana aid öz planları var idi. Stalin “Bölünmüş Xalqlar” fikri ilə Cənubi Azərbaycanı da ələ keçirmək istəyirdi. 1941-ci il avqustun 25-də Sovet qoşunu İranın şimalına – Cənubi Azərbaycana daxil oldu.

1941-ci il sentyabrın 16-da Rza Şah oğlu Məhəmmədin xeyrinə hakimiyyətdən getdi. İngilislər onu İrandan sürgün etdi. İranda real hakimiyyət parlamentə və onun təşkil etdiyi hökumətə keçdi. Bu isə demokratik hərəkatın canlanmasına səbəb oldu.

Həmişə olduğu kimi, bu dövrdə də Təbriz ümumi İran demokratik hərəkatında mühüm rol oynadı. Sisayi xadimlər həbsxanalardan buraxıldı. 1941-ci il sentyabrın 29-da Tehranda İran Xalq partiyasını (İXP) yaratdılar.

Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın ikinci mərhələsi 1945-ci ilin yayında başladı. 1945-ci ilin iyun-sentyabr aylarında mürtəcə qüvvələrə qarşı Cənubi Azərbaycanın bir sıra yerlərində silahlı fədai dəstələri yaradıldı.

1945-ci ilin sentyabrın 3-də S.C.Pişvəri Azərbaycanın Demokratik partiyasının (ADP) yaradılması haqqında bəyanatla çıxış etdi. Sentyabrı 5-də partiyanın orqanı “Azərbaycan” qəzetinin nəşrinə başlanıldı.

1945-ci il oktyabrın 2-4-də ADP-nin 1-ci qurultayı keçirildi. Qurultay 3 sentyabr bəyanatının əsas müddəalarını proqram və nizamnamə kimi qəbul edərək ADP-nin yarandığını təsdiq etdi və C.Pişvəri başda olmaqla partiyanın rəhbər orqanını – Mərkəzi Komitəsini seçdi.

1945-ci il noyabrın 21-də xalqın tanınmış xadimlərinin iştirakı ilə Azərbaycan Xalq Konqresi çağırıldı. Konqres özünü Müəssisələr Məclisi elan etdi. Seçki yolu ilə Azərbaycan Milli Məclisinin çağırılması və Milli Hökumət yaradılması tələbini irəli sürdü. Noyabrın 27-dən dekabrın 1-dək Azərbaycanın hər yerində Milli Məclisə seçkilər keçirildi. Milli Məclisə 101 deputat seçildi.

1945-ci il 21 Azər (12 dekabr) günü Milli Məclis işə başladı. Onun birinci iclasında Pişvərinin başçılığı ilə Milli Hökumət yaradıldı. Hökumət 10 Nazirlik, Ali Məhkəmə və Baş Prokurorluqdan ibarət idi. Milli dirçəliş faktı olan bu hərəkat Azərbaycan xalqının tarixinə “21 Azər hərəkatı” kimi daxil oldu.

Milli hökumətin yaranması ilə Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın yeni mərhələsi başlandı. Milli hökumətin qarşısında duran birinci dərəcəli vəzifə demokratik inzibati-ərazi orqanları yaratmaq idi.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”
Axundov Nadir

Mövzu – 23. Azərbaycan SSR 1941-ci -1985-ci illərdə

Plan:

- *Azərbaycan 1940-cı illərin II yarısı 60-cı illərdə*
- *1948-1953-cü illərdə deportasiya*

- *Azərbaycan İmam Mustafayevin dövründə*
- *1970-1985-ci illərdə iqtisadi, sosial və mədəni yüksəlişi. H. Əliyev şəxsiyyəti*
- *Milli şüurun və mədəniyyətin inkişafı*

Azərbaycan SSR-də rəhbərlik 1969-cu ilin iyulunda Heydər Əliyevə tapşırıldı. H.Əliyev 1969-cu il avqustun 5-də özünün islahatlar platformasını irəli sürdü. O, qısa müddətdə idarəçilik sistemini xeyli möhkəmləndirdi. Rüşvətخورluğa və korrupsiyaya qarşı ciddi mübarizəyə başladı.

H.Əliyev 1976-cı ildə Sov.İKP MK-nın Siyasi bürosu üzvlüyünə namizəd seçildi. Onun 1969-1982-ci illərdə Respublikaya 1-ci rəhbərliyi dövründə 250-dən çox zavod, fabriklər istifadəyə verildi. H.Əliyev 1975-ci ildə Bakıda Məişət kondisionerləri zavodunun tikilməsinə nail oldu. Bakı, Sumqayıt, Gəncə kimi şəhərlər böyüdü.

1973-cü ildə Xankəndində Azərbaycan Pedaqoji institutunun filialı əsasında müstəqil pedaqoji institut yaradıldı. 1979-cu ildə Ağdamdan bura dəmir yolu çəkildi. Vilayətdə yeni bir rayon – Əsgəran rayonu təşkil olundu. H.Əliyev 1977-ci ildə ermənilərin Dağlıq Qarabağ məsələsini yenidən qaldırmaq cəhdinin qarşısını aldı.

60-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin bir qrup tələbəsi Əbülfəz Elçibəyin rəhbərliyi ilə gənclər arasında siyasi təbliğat aparmaqla onlarda milli şüurun oyanmasına xidmət göstərmişdi. Onlar Azərbaycan dilinin sıxışdırılmasına, kargüzarlıq işinin rus dilində aparılmasını pisləyirdilər.

1978-ci ilin aprelində Azərbaycan SSR-nin, mayında isə Naxçıvan MSSR-nin yeni konstitusiyaları qəbul olundu. Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması öz əksini tapdı.

1982-ci ildə H.Əliyev Sovet İKP MK siyasi bürosuna üzv seçildi. SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin 1-ci müavini təyin edildi.

70-ci illərdə neft sənayesində tənəzzülü aradan qaldırmaq üçün kəşfiyyat işləri genişləndirildi. 70-ci illərdə Cənubi Qafqazda ən iri

poladtökmə zavodu tikildi və istifadəyə verildi. 1985-ci ildə Dərin Dəniz Özülləri zavodu ilk məhsulunu istehsal etdi. 1983-cü ildə Qrozznı-Bakı neft kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycan SSRİ-nin vahid neft kəmərinə qovuşdu. Sibir nefti Bakıya axmağa başladı.

1971-ci ildə Naxçıvan MSSR-də Araz, 70-ci illərin ortalarında Tərtər, 1981-1984-cü illərdə Şəmkir su elektrik stansiyaları işə salındı. 1971-ci Kür su kəmərinin işə salınması nəticəsində kür suyu Bakıya gətirildi. 1982-ci ildə Sabirabadda iri su təchizatı kompleksi istifadəyə verildi.

Mövzu – 24. Cənubi Azərbaycan İslam İnqilabı və ondan sonrakı dövrdə

Plan:

- “Qanlı Cümə” günü
- “29 BƏ hmən” üsyanı
- İnqilabın qələbəsində Təbrizin rolu
- Cənubi Azərbaycan inqilbdan sonrakı dövrdə

1977-ci ilin payızından etibarən Cənubi Azərbaycanda bir sıra çıxışlar başladı. 1977-ci ilin ən iri tələbə çıxışı Cənubi Azərbaycanda Milli Hökumətin yaranmasının ildönümü günü münasibəti ilə olmuşdu. 1978-ci ilin yanvarında Qum şəhərində Konstitusiya prinsiplərinə, qaydalarına riayət olunması, şahlığın ləğv edilməsi tələbləri ilə nümayiş keçirilmişdi.

Qumdakı hadisələrdən sonra fevralın 18-də Təbriz şəhərinin din başçılarının əhaliyə müraciəti təbrizliləri ayağa qaldırdı. Hökumə t nümayişçilər üzərinə nizami ordu hissələri göndərdi. Dinc etiraz nümayişi mövcud quruluşa qarşı üsyana çevrildi. Bunu “29 bəhmən” üsyanı adlandırdılar. Üsyanda ziyalılar, tələbələr, ruhanilər, sənətkarlar, xırda tacir və sahibkarlar, fəhlələr, şagirdlər və s. iştirak edirdilər. Şəhər əhalisi üsyançılarla həmrəy idi.

Təbriz üsyanında, o zaman gizli fəaliyyət göstərən radikal, sol partiyalar, “İran xalq fədailər təşkilatı” və “ Xalq mücahidləri təşkilatı”nın rəhbərlərindən olan Musa Xiyabani üsyanın fəallarından idi.

Təbrizdəki polis və ordu hissələrinə etibar etməyən şah 1978-ci il fevralın 19-da Təbrizə başqa şəhərlərdən əlavə nizami hərbi dəstələr göndərdi. Üsyan yatırıldı. Təbriz üsyanı pəhləvi monarxiyasına zərbə vuran ilk xalq çıxışı idi.

Təbriz üsyanından sonra ilk mühüm çıxışlar Tehran, İsfahan, Məşhəd, Qum, Zəncan və s. şəhərlər daxil olmaqla İranın 20-dən çox şəhərini əhatə etmişdi. Təbriz İranda inqilabın geniş vüsət almasında həlledici yer tuturdu.

1978-ci ilin sentyabrından inqilabın 2-ci mərhələsi başlandı. İlk çıxışlar sentyabrın 7-də İranın 12 şəhərində, o cümlədən Təbrizdə kütləvi xarakter aldı. Bu yerlərdə hərbi vəziyyət elan olunması və qadağan saatların qoyulması etiraz nümayişlərini coşdurdu. “Qanlı cümə günü” adını almış həmin gün əhalinin şaha qarşı nifrəti daha da artdı.

Neftçilərin 1978-ci ilin dekabrından 1979-cu ilin fevralınadək davam edən hərbi tətili şah hakimiyyətinə ağır zərbə vurdu və inqilabın taleyini həll etdi.

İnqilabçıların təzyiqi nəticəsində şah 1979-cu il yanvarın 16-da İrandan qaçdı. Beləliklə, 1979-cu il fevralın 11-də Təbrizdə qələbə çalan inqilab fevralın 16-da Cənubi Azərbaycanda başa çatdırıldı.

İnqilab qələbə ilə başa çatdıqdan sonra, İranda yaşayan müxtəlif xanlıqlar, o cümlədən azərbaycanlılar milli muxtariyyət alacaqlarını gözləyirdilər. lakin, qələbənin ilk günündən hakimiyyəti ələ alan Ayətullah Xomeyni 1979-cu il aprelin 1-də İran İslam Respublikasının yarandığını elan etdi. Azərbaycanlılar İranda federasiyalı bir dövlət qurumunun yaradılmasını istəyirdilər. lakin bu baş vermədi.

İnqilabdan sonra iqtisadi durğunluq keçirən ölkə yavaş-yavaş bu vəziyyətdən çıxdı və İran-İraq müharibəsinin (1980-1988) vurduğu iqtisadi yaraları sağaltmağa başladı.

Azərbaycan türkləri üçün ən ağırlı məsələ milli dilin statusunu müəyyən edən “Əsas Qanunun” 15-ci maddəsi idi. Yerli və etnik dillərin fars dili ilə yanaşı işlənməsi azad edilsə də Azərbaycan məktəblərində buna nail olmaq öz həllini tapmadı.

İran hakim dairələrinin şahlıq dövründə “Vahid İran milləti” adı altında apardığı antitürk siyasəti, inqilabın qələbəsindən sonra “Vahid İslam Ümməti” ifadəsi altında aparılmaqla milli mənsubiyyət inkar edilməyə başladı.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”
Axundov Nadir

Mövzu – 25. Azərbaycanda xalq hərəkatı. Dövlətçiliyin bərpası

Plan:

- *Yenidənqurma və Azərbaycan*
- *Xalq hərəkatının başlanması*
- *20 yanvar faciəsi*

- *Dövlət müstəqilliyinin bərpası*

SSRİ-də köhnə idarəçilik mexanizminin dağılması, yeni mexanizmin isə hələ yaradılmadığı şəraitdə yenidənqurma ciddi problemlər doğurmuşdu. Ermənistanda yaşayan soydaşlarımızın kütləvi şəkildə deportasiyası və Dağlıq Qarabağda separatçı meyillərinə mərkəzin xeyir-dua verməsi Azərbaycanda xalq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu. Bu hərəkat əvvəlcə kortəbii xarakter daşıyırdı. Azərbaycanda ilk etiraz mitinqi 1988-ci ilin fevralın 19-da Bakıda keçirildi. Xalq Respublikanın o zamankı rəhbəri Vəzirovdan Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrə qarşı qəti mövqe tutmağı tələb edirdi. Lakin Moskvadan asılı, qətiyyətsiz olan Vəzirov mərkəz qarşısında Azərbaycanın haqq işini müdafiə etmək əvəzinə xalqın diqqətini tale yüklü məsələlərdən yayındırmaq siyasəti yürüdü. Dağlıq Qarabağda Topxana meşəsində ermənilərin sənaye obyekti tikməsi xəbəri xalqı hərəkatə gətirdi. Noyabrın 15-16 – da Bakıda mitinqlər keçirildi. Xalq hərəkatının kortəbii mərhələsinin ən yüksək dövrü noyabrın 17-dən etibarən başladı. Bu gün Azərbaycan tarixinə Milli Dirçəliş Günü kimi daxil oldu. Hə min gün azadlıq meydanında mitinqdə iştirak edənlərin sayı yarım milyonu ötmüşdü. Mitinqdə suverenlik, azadlıq çağırışları səslənirdi. Mitinqdə AXC-nin üçrəngli bayrağı qaldırıldı. SSRİ hökuməti hərəkatın geniş vüsət almasından qorxuya düşərək Bakı, Naxçıvan, Gəncə şəhərlərində xüsusi vəziyyət – komendant saati tətbiq etdi.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədən kənar sessiyası demokratik qüvvələrin səyi ilə 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyini bərpa etmək haqqında bəyannamə qəbul etdi. 1991-ci il sentyabrın 3-də Naxçıvan MK Ali Məclisi xalqın təkidi və tələbi ilə H.Əliyevi Ali Məclisin sədri seçdi. Xalqın tələbi ilə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il oktyabrın 18-də keçirilmiş sessiyası “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı” nı qəbul etdi. Bununla Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildi. Yerlərdə möhkəmlənmək üçün prezident oktyabrın 18-də rayonlarda, şəhərlərdə icra hakimiyyəti başçısı vəzifəsi yaradaraq özünə sadıq adamları həmin vəzifələrə təyin etdi. 1991-ci il dekabrın 8-də Belarusun Brest şəhəri yaxınlığında Viskuli mehmanxanasında Belarusiya, Rusiya Federasiyası,

Ukrayna rəhbərləri Müstəqil Dövlətlər Birliyi yaradılması haqqında müqavilə bağladılar. Dekabrın 25-də SSRİ Prezidenti Qarbaçov vəzifəsindən istefa verdi. Beləliklə hüquqi cəhətdən SSRİ-nin varlığında son qoyuldu. 1993-cü ilin əvvəllərində Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyi 116 dövlət tərəfindən tanınmış, Azərbaycan bir çox beynəlxalq təşkilatlara üzv qəbul olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycan 1991-ci ildə “İslam Konferansı Təşkilatı”na, 1992-ci il martın 2-də BMT-yə iyulun 10-da isə ATƏM-ə üzv qəbul olundu.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər” Axundov Nadir

Mövzu – 26. Qarabağ müharibəsi. Müstəqilliyə maneələr

Plan:

- *20 yanvar faciəsi*
- *Xocalı faciəsi*
- *Şuşa və Laçının işğalı*
- *Müstəqilliyin möhkəmlənməsinə maneələr*

1992-ci il fevralın 25-də axşam saatlarında Erməni silahlı qüvvələri və Xankəndindəki Rusiyaya məxsus 366-cı mexanikləşdirilmiş atıcı alay Xocalı şəhərinə hücum etdilər. Respublika rəhbərliyi kifayət qədər məlumatı olduğu halda bu faciənin qarşısını almadı. Azərbaycanın qədim sivilisasiya mərkəzlərindən olan Xocalı şəhəri hələ 1991-ci ildən düşmən mühasirəsində idi. Xocalı soyqırımında 613 nəfər öldürülmüş, 487 nəfər yaralanmış, 1275 nəfər əsir götürülmüş, 8 ailə tamamilə məhv edilmişdir. Şəhər yandırılmış, hətta meyitlər belə təhqir olunaraq eybəcər hala salınmışdı. Bu hadisə bəşəriyyətə qarşı törədilmiş ən ağır cinayətlərdən biri kimi tarixə düşdü. 1992-ci il martın 6-da Ayaz Mütəllibov istefa verdi. Xalq H.Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməyini arzu və tələb edirdi. Çünki gələcəkdə baş verəcək daha böyük faciələrin qarşısını yalnız o ala bilərdi.

1992-ci ildə Rəhim Qaziyev Müdafiə Naziri vəzifəsinə keçirildi. Bu zaman Şuşa Batalyonda 500 döyüşçü qalmışdı. Hücum zamanı döyüşçülərin məzuniyyətə buraxılması məhz Qaziyevin niyyətindən xəbər verirdi. Mayın 7-dən 8-nə keçən gecə şəhər güclü hücumla məruz qaldı. 366-cı mexanikləşdirilmiş atıcı alay bu dəfə də öz xidmətlərini əsirgəmədi. Mayın 8-də Şuşa süqut etdi. Şuşanın itirilməsi və mayın ortalarında hərbi hissələrin Laçını tərk etməyə başlaması Respublikada siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Moskva öz əlaltısı olan A.Mütəllibovu 1992-ci il 14 mayda hakimiyyətə gətirdilər. bunun konstitusiyaya zidd olduğunu deyən AXC öz tərəfdarları və cəbhədən geri çağırdığı hərbi qüvvələrin köməyi ilə parlament binasını, prezident sarayını və digər dövlət əhəmiyyətli məntəqələri ələ keçirdi. Bakıda hakimiyyət davası getdiyi vaxt silahlı

qüvvələrin Laçından çıxarılmasından istifadə edən düşmən Laçını işğal etdi. 1992-ci il iyunun 7-də keçirilən prezident seçkilərində AXC-nin sədri Əbülfəz Elçibəy prezident seçildi. Bununla da gələcək məğlubiyyətlərin əsası qoyuldu.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”

Axundov Nadir

Mövzu – 27. Milli qurtuluş. H.Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı

Plan:

- *H.Əliyevin Ali Sovetin sədri seçilməsi*
- *Milli qurtuluş*
- *Dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə*

Hakimiyyətə gələn dövlət adamları kamil olmadıqlarından xarici və daxili düşmən Azərbaycanı bir neçə hissəyə parçalanmaq həddinə gətirib çıxarırdı. Xalq içərisində dayaqlarını itirməkdə olan hakim qüvvələr Heydər Əliyevin nüfuzundan ehtiyatlanaraq ona mane olmaq yolunu tutdular. Naxçıvan Muxtar Respublikasında gördüyü quruculuq işlərinə mane olmaq üçün Naxçıvana elektrik enerjisinin verilməsi, Bakı – Naxçıvan qatarının hərəkəti dayandırıldı. Lakin H.Əliyev yorulmaq bilmədən çalışır və regionun tale yüklü məsələlərini həll edirdi. H.Əliyev Türkiyədən kredit aldı. 1992-ci ildə Səderək – Dilucu Ümid körpüsü açıldı. İran ilə də münasibətlər qaydaya salındı. Azərbaycanın tanınmış ziyalıları “Səs” qəzeti vasitəsilə H.Əliyevə müraciət edərək onu böyük siyasətə dəvət etdilər. Xalqın H.Əliyevi hakimiyyətə gətirmək istəyinin nəticəsi olaraq 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda H.Əliyevin sədrliyi ilə Yeni Azərbaycan Partiyası (YAP) yaradıldı. Partiyanın H.Əliyev tərəfindən hazırlanmış proqram və nizamnaməsi müzakirə olunub qəbul edildi. Partiyanın başlıca proqram məqsədi dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərzi bütövlüyü, demokratik hüquqi dövlət, ictimai həmrəylik uğrunda mübarizə aparmaqdan ibarətdir.

1993-cü ilin iyununda Gəncədə hərbi qiyam baş verdi. 709 saylı hərbi hissə Müdafiə Nazirliyinə tabe olmaqdan imtina etdi. Hərbi qiyamı yatırmaq üçün Gəncəyə hərbi qüvvə göndərildi. 709 saylı hərbi hissənin kazarmaları və hava limanı dağıldı. Xeyli hərbiçi öldürüldü və yaralandı. H.Əliyev öz məsləhətləri ilə xalqı yaxınlaşmaqda olan böyük fəlakətlərdən qurtarmaq üçün iqtidara yol göstərməyə çalışırdı. Nəhayət 1993-cü il iyunun 9-da hökumətin onun arxasınca göndərdiyi təyyarə ilə H.Əliyev Bakıya gəldi. Xalq öz xilaskarını sevinclə qarşıladı. İyunun 13-14-də Gəncədə olub hərbi qiyamı yatırdı. 1993-cü il iyunun 15-də H.Əliyev Ali Sovetin sədri seçildi. Həmin gün tarixə “Milli Qurtuluş Günü” kimi daxil oldu. Prezident Əbülfəz Elçibəy iyunun 18-də gecə xəbər vermədən paytaxtı tərk edib anadan olduğu Ordubad rayonunun Kələki kəndinə geti. Ona dəfələrlə geri qayıtmaq təklifləri ediləsə də geri qayıtmadı. İyunun 24-də Ali Sovet Prezident səlahiyyətlərini də H.Əliyevə həvalə etdi.

Mövzu – 28. Hüquqi və demokratik dövlət quruculuğu

Plan:

- *Müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası*
- *Daxili və xarici siyasətdə uğurlar (1991-2000)*
- *Mədəni dirçəliş (1991-2000)*

Ümumxalq dəstəyi ilə prezident seçilmiş H.Əliyev andiçmə mərasimindəki nitqində dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək, ərazi bütövlüyünü təmin etmək, əhalinin rifahını yaxşılaşdırmaq vəzifələrini həyata keçirəcəyini bəyan etdi. 1993-cü il sentyabrın 24-də Azərbaycan MDB-yə daxil edildi. 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs əldə edildi. Ordu quruculuğunu möhkəmləndirmək məqsədi ilə vaxt qazanmaq üçün atəşkəs elan edilməsi taktiki gediş idi. 1994-cü il sentyabrın 20-də prezident H.Əliyevin təşəbbüsü ilə iqtisadi və siyasi təkəkkürün bəhrəsi olan milli həyatımızda qlobal əhəmiyyətə malik olan “Əsrin müqaviləsi” imzalandı. ABŞ prezidenti Klintonun təbrikində deyilirdi: “Birləşmiş Ştatlar tarixdə bu növ sazişlər arasında ən böyüyü olan bu müqaviləni alqışlayır. Biz çox şadiq ki, siz qüdrətli iqtisadi gələcəyə doğru bu həlledici addımı atırsınız.”

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyasının hazırlanması üçün Respublika rəhbərliyi ilə komissiya təşkil edildi. Komissiya Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərini nəzərə alaraq qabaqcıl demokratik ölkələrin təcrübəsi əsasında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının layihəsini hazırladı. Layihə ümumxalq müzakirələrindən sonra 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edildi.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”

Axundov Nadir

Mövzu – 29. III minilliyin başlanğıcında Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı

Plan:

- *Yeni liderlə III minilliyə doğru*
- *Dünya azərbaycanlılarının qurultayları*
- *III minillikdə sosial-iqtisadi inkişaf (2001-2017)*

2003-cü il avqustun 4-də Azərbaycanın müasir tarixində yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuş mühüm bir hadisə baş verdi. Dərin biliyə, geniş dünyagörüşünə, yüksək idarəetmə qabiliyyətinə malik olan gənc lider İlham Əliyev Respublikanın Baş Naziri vəzifəsinə təyin olundu. 2003-cü il Azərbaycan dövlətinin siyasi həyatında növbəti prezident seçkiləri kimi əlamətdardır. Oktyabrın 15-də keçirilən prezident seçkilərində Baş Nazir İ.Əliyev səslerin əksəriyyətini qazanaraq ölkə prezidenti seçildi. 2003-cü il dekabrın 12-də Azərbaycan xalqı, bütün türk dünyası üz vermiş böyük itkidən sarsıldı. Ümummilli Lider H.Əliyev vəfat etdi. Onun dəfni ümumxalq mətəminə çevrildi. Bu gün H.Əliyevin siyasi xətti onun davamçısı İlham Əliyev tərəfindən uğurla və inamla davam etdirilir. Ümummilli liderin xatirəsini əbədləşdimək üçün Respublikanın Milli Məclisi 2005-ci ildə H.Əliyev ordenini təsis edilməsi haqqında qanun qəbul etdi. Bu ordenlə ilk dəfə İ.Əliyev və türk dünyasının görkəmli şəxsiyyəti İhsan Doğramaçı təltif edilmişdir. 2008-ci il oktyabrın 15-də növbəti prezident seçkilərində xalqın böyük əksəriyyətinin etimadını qazanan İ.Əliyev ikinci müddətə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

“Azərbaycan tarixi” fənnindən mühazirə – müəllim, “Tarix və ictimai elmlər”
Axundov Nadir

Mövzu – 30. III minilliyin başlanğıcında Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti

Plan:

- *Mədəni dirçəliş*
- *Siyasi inkişaf. Demokratik dəyərlərin daha da möhkəmləndirilməsi*
- *Sosial-siyasi inkişaf*

Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 2001-ci il yanvarın 17-də keçirilmiş iclasında Azərbaycan Avropa Şurasının tamhüquqlü üzvü seçildi. Yanvarın 25-də isə Fransanın Strasburq şəhərində yerləşən Avropa Şurasının iqamətgahı qarşısında Azərbaycan bayrağı qaldırıldı.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2001-ci il sentyabrın 24-də keçirilmiş sessiyasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiq edən mühüm bir sənəd qəbul edildi. Bu sənədin əhəmiyyəti ondadır ki, Azərbaycanın işğaldan azad olunmaq üçün hər bir vasitəyə əl atmasına haqq verən beynəlxalq hüquqi sənəddir.

2003-cü ilin yanvarında İlham Əliyev Avropa Şurası Parlament Assambleyasının vitse-prezidenti və qurumun Büro üzvü seçilmişdir. İ.Əliyev Azərbaycan dövlətçilik tarixində belə bir mötəbər təşkilatın rəhbər orqanlarına seçilən ilk siyasətçimizdir.

ABŞ-ın Kİ-Uest şəhərindəki danışıqlar zamanı ABŞ Dövlət Departamenti, gec də olsa Ermənistanı təcavüzkar dövlət kimi tanımışdır.

2004-cü ildə Azərbaycanın Təbrizdə konsulluğu açılmışdır.

2001-ci ildə ABŞ “Azadlığı Müdafiə aktına 907-ci düzəlişi” dayandırmışdır. 2002-ci ilin martın 30-da ABŞ-ın Azərbaycana silah satışı üzrə qoyduğu qadağa da ləğv olunmuşdur.

2004-cü ildə Azərbaycan Avropa Birliyinin “Yeni Qonşuluq” siyasətinə daxil edilmişdir.

2002-ci ilin noyabrında keçirilmiş Praqa sammitində Azərbaycan NATO parlament assambleyasının assosiativ üzvlüyünə qəbul olunmuşdur.

2001-ci il avqustun 24-də Türkiyə hərbi hava qüvvələrinin “Türk ulduzları” eskadrilyası Bakı səmasında nümunəvi uçuş keçirtirdi.

2002-ci il aprelin 30-da Trabzon Zirvə görüşündə “Terrorizmə, mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentləri arasında saziş imzalanmışdır.

2005-ci ilin fevralında Rusiyada “Azərbaycan ili”nin təntənəli açılışı olmuşdur.

Xəzər dənizinin dibinin milli sektorlar əsasında bölüşdürülməsinə dair 2001-ci ilin yanvarında Azərbaycan ilə Rusiya arasında, həmin ilin noyabrında isə Qazaxıstan arasında sazişlər bağlandı.

2002-ci ilin aprelində Aşqabadda Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsinə dair keçirilmiş zirvə toplantısında İran və Türkmənistan qeyri-konstruktiv mövqe tutmuşdur.

Hazırda Azərbaycan dünyanın 128 ölkəsi ilə ticarət əlaqələri saxlayır. Ticarət əlaqələrinin 80%-dən çoxu İtaliya, Rusiya, İngiltərə, Türkiyə, ABŞ,

Türkmənistan, Almaniya, Yunanistan, Qazaxistan, İsrail, Fransa, Yaponiya,
Malaziya və İranın payına düşür.